

Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут історичних досліджень

число
13
(2) 2008

Критика
Київ 2008

ФОРУМ

Друга світова війна як виклик для української історіографії

– «Велика Вітчизняна війна» є основою державної мітології в сучасних Білорусі й Росії. Україна натомість змушена і постійно намагається створити діалогічніший, менш однозначний образ війни. Яких успіхів досягла українська академічна спільнота України у створенні такого образу, а в чому вона зазнала невдач?

– Бачення історії війни, як відомо, формують переможці. А проблема колаборації, незалежно від її стратегій, причин і змісту, нерідко набуває морального чи маніпулятивного тлумачення. Які дослідницькі підходи видаються Вам найпліднішими й найкоректнішими для опису й оцінки різновидів колаборації з нацистами у недержавних народів Центральної і Східної Європи та радянського «визволення»/«окупації» 1944–1945 років?

– Як би Ви визначили місце українських суперечок про війну у контексті подібних історіографічних дискусій у світі? Наголошення яких сюжетів, на Вашу думку, Україна особливо потребує сьогодні? І чи й надалі деякі теми залишаються в українському науковому просторі табуованими?

Тимоті Снайдер, професор Єльського університету, автор монографії «*The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*» [Реконструкція націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь, 2003] (timothy.snyder@yale.edu)

Перше запитання дещо збиває з пантелику, позаяк воно передбачає, що історики можуть досягнути успіху у вирішенні завдань, які перед ними ставлять. Звісно, це правда, що історики в Росії та Білорусі мають до діла з відмінним історичним досвідом та відмінним політичним тиском. Також правда, що український досвід Другої світової війни, із протилежними мітмами комуністичної та націоналістичної війни, видається двозначнішим. Однак завдання історика полягає у пошуку цікавих і свіжих перспектив, що відкриють можливість краще зрозуміти минуле. Відданість одному чи другому мітові, як і відданість справі подолання суперечностей між ними, не створять доброї історії.

Головна проблема досліджень колаборації полягає в тому, що вони намагаються брати за основу перспективу не переможців, але переможених – німців. Занадто часто сприймають як даність те, що колаборанти з німцями поділяли ідеологічні засади націонал-соціалізму. Подеколи, звісно, так і було; але зазвичай мотивації, що спонукали до колаборації, були набагато складніші. На мою думку, ключовим дослідницьким методом тут може бути підхід до феномена колаборації з позиції колаборантів.

Відповідаючи на третє запитання, я знову наголошу, що міт завжди становить проблему. Пошук значення війни не є властивим завданням історика. Маємо кілька аспектів Другої світової війни в Україні, які серйозно досліджено й репрезентовано у ґрунтовних працях. У світлі цього дискусії про значення час від часу повертаються до тих-таки мітів, до того, що «знають усі». Що ж до табу, то історики не повинні на них зважати. Завдання історика не полягає в тому, щоб забезпечити людям комфортне чи дискомфортне самопочуття. Завданням історика є дати змогу свідченням минулого захоплювати і дивувати його. А вже потім він має відкрити іншим сенс цих свідчень.

Андрій Заярнюк, кандидат історичних наук, доцент російської та східноєвропейської історії Вінніпезького університету (andriiz@rambler.ru)

Оскільки я не займаюся дослідженням Другої світової війни, то представлений тут погляд є баченням «ззовні» – читача історій та викладача історії. Вважаю, що історики не повинні намагатися вгадувати державні потреби чи виконувати державне замовлення, незалежно від того, яку версію війни замовлено – більш чи менш героїчну. З одного боку, історики є частиною суспільства, їх зачіпають настрої загалу і публічні дискусії, з другого ж – на їхні праці у таких дискусіях покликаються. Наявність таких праць, на мою думку, є добрим показником «успіхів» істориків у створенні того чи іншого образу минулого. На жаль, за таким критерієм успішних українських історичних праць про Другу світову війну – тих, які б стали частим референтом у ширших громадських дискусіях, – фактично немає.

Після здобуття незалежності увага українських істориків фокусувалася здебільшого на двох темах: націоналістичний рух у війні, зокрема УПА, та реалії німецької окупації (передусім у Києві й Харкові, та долі примусово вивезених німцями робітників). Обидві теми за радянських часів досліджували недостатньо й однобічно. В обох напрямках з'явилися цікаві фахові дослідження, що, безумовно, збагатили наше знання про ту добу. Водночас ці праці так і не задовольнили суспільного запиту. Нині можемо стверджувати, що «компромісні» праці не виконали «примирювальної» ролі, якої від них сподівалися.

Дискусії у пресі та Інтернеті аж перенасичені змаганням між націоналістичними і радянськими героїчними версіями війни, що увірвалися до

публічного простору з такою силою та викликали небувале зацікавлення громадськості, у 1990-ті їх ніхто не очікував і не передбачав. Шалений попит на війну був спровокований політичними змінами. Маятник державного замовлення черговий раз хитнувся, і політичне керівництво держави підтримало більш націоналістичний історичний наратив, який до цього часу був прерогативою нечисленних правих політичних сил і сягав корінням середовищ військової та повоєнної української еміграції. А проте досить відчутним є потужний російський вплив. Російські дискусії навколо своєї недавньої історії та колективної пам'яті, радянського минулого та війни зокрема, не просто прийшли в Україну, – значною мірою вони відбувалися і відбуваються тут. З одного боку, для дуже багатьох українців російський культурний і медіальний простір є їхнім власним, а з другого – Україна зі своєю інакшою історією Другої світової в цих дискусіях стає своєрідним «конститутивним Іншим».

Великою помилкою було би вважати сучасну українську історіографію Другої світової війни виключно жертвою політичних ігор та загостреної геополітичної кон'юнктури. Проблема крилася насамперед у ній самій. Саме через те, що вона не задовольняла читача, той відвертався від неї, надаючи перевагу працям переконаних адептів тої чи тої ідеології, часами – аматорам, чії праці виглядають щирішими, ніж пісні наративи професійних істориків. Чого ж бракувало працям, що намагалися відійти від дихотомії націоналістичне/радянське? Відповідь лежить у двох площинах – тематичній та якісній.

Тематично передовсім бракує відвертого обговорення найбільш морально проблемних моментів війни в Україні, зокрема питання Голокосту, що займає центральне місце у будь-якій історії Другої світової, яка не обмежується виключно військовими операціями на фронті. Хоча, порівняно з повним замовчуванням у радянські часи, в українській історіографії 1990-х ситуація помітно поліпшилася, певна тривіалізація Голокосту все ж таки ще трапляється. Пропедевтичні, а часто й орієнтовані на спеціалістів, історії війни замовчували, оминали чи згладжували контроверсійні моменти та сюжети. Питання української колаборації з нацистами – і на рівні політичних сил, і на рівні суспільства загалом – дотепер є вкрай незручним, а тому замовчуваним, сюжетом. Бракує серйозного аналізу військових злочинів, навіть учинених вермахтом, не кажучи вже про різного роду «свої» формування.

До того ж парадоксально, але українським працям про війну бракувало і бракує уваги до Радянського Союзу, радянської політики, суспільства та власне Червоної Армії. Тут найліпша ситуація з культурною політикою – позицією партії та настроями інтелігенції. Водночас зміни в характері й організації промислового виробництва, зміна позиції України та її окремих регіонів в архітектурі економічного потенціалу СРСР, зміна стосунків усередині партії, між партією та іншими радянськими інституціями, на

виробництві, зміни у взаєминах між різними гілками влади, зміни у складі, вишколі, настроях та моралі рядового і командного складу Червоної Армії, у плануванні та проведенні військових операцій рідко стають предметом обговорення. Вкрай мало уваги приділено досвіду загальної маси населення, не абстрактного узагальненого суспільства, а конкретного, фрагментованого, розбитого на професійні, вікові, регіональні, етнічні та статеві групи.

Проте набагато більшою проблемою української історіографії Другої світової є те, як саме її пишуть. По-перше, більшості розвідок бракує певного загальнішого теоретичного та методологічного уявлення про історію й, відповідно, свій внесок до неї. Йдеться не про застосування якихось методологічних ноу-хау, а про елементарну переконаність у важливості порушених проблем, про намагання допомогти і читачеві, і собі краще збагнути людину та суспільство за допомогою влучно поставлених запитань. Часто бракує ширшого бачення подій, з поля зору випадає унікальність ситуації, пов'язаність і відносна важливість подій. Розвінчування радянського міту війни дуже часто провадить до недооцінки її ваги та унікальності. Не секрет, що націоналістичним рухом, УПА та продовженням війни в Західній Україні після 1944 року майже виключно займаються палкі прихильники націоналістичного світогляду та руху. Їхні не менш палкі опоненти з протилежного політичного табору монополізували радянську частину історії війни, а прихильники наукового аполітичного підходу часто-густо заглиблюються в дрібну причинковість.

Найгірше стоїть справа з монографіями і комплексними дослідженнями. Дуже рідко окремі цікаві статті переростають у книжки. Фактично немає синтетичних праць про війну, праць, котрі б піднімалися над локальним матеріалом та окремими темами і виписали український досвід глобально, у ширшому контексті. Добра історія – це не тільки добре проведене дослідження, це також добре написана книжка. Стиль, спосіб викладу є неодмінною умовою доброї історії, він має відповідати тематиці. Власне, тільки праці книжкового формату, побудовані на вивченні якнайширшого масиву джерел, що охоплювали б війну як цілість, вирізнялися цікаво поставленими запитаннями і влучними відповідями, мали би шанси створити образ війни, альтернативний до сповнених штампів і замовчувань заідеологізованих героїчних наративів.

Щодо другого запитання, хотілося б насамперед бодай побачити праці про колаборацію. Не просто таврування колаборантами чиїхось ідеологічних противників, а якомога детальніший опис співпраці з нацистами, її форм, масштабів, меж на основі історичних джерел. Традиційні історичні принципи – якомога ширше коло джерел, їх порівняльний аналіз, документальна та фактажна критика – самі по собі дадуть цікаві результати.

Суспільний осуд колаборації з нацистами тісно пов'язаний із моральним осудом нацистського режиму та юридичним визнанням цього ре-

жиму злочинним. Від початку, і не тільки в Східній Європі, питання колаборації використовували для політичних маніпуляцій, для зміцнення політичних режимів, «самозцілення» розколотих суспільств та піднесення патріотизму. Незалежно від цих чинників постфактум, що вплинули на дискусію про колаборацію, злочини нацистського режиму чинилися на очах населення окупованих територій і в більшості випадків були йому добре знані. Ба більше, частина «колабораторів» не просто співпрацювала з режимом, а брала безпосередню участь у його злочинах. Щоправда, інколи злочини, заохочувані чи спровоковані режимом, чинили люди, які з ним не співпрацювали. Не всі колаборанти були злочинцями і не всі злочинці – колаборантами. Пов'язано з питанням колаборації є справа участі місцевого населення у винищенні євреїв та інших масових убивствах того часу. Вона безумовно потребує уваги дослідників – більшої, ніж їй приділено нині.

Для населення на окупованій території підпорядкування та неконфронтаційний контакт з окупаційною владою, її адміністративною, поліційною та військовою гілками були передумовою виживання, що автоматично не перетворює цих людей на колаборантів. Водночас жакіття окупації та нацистська політика не могли не вплинути навіть на тих, хто ухилився від співпраці з режимом, – суспільна мораль, уявлення про політику, державу, людину не могли не зазнати змін. Описувати колаборацію слід у контексті вивчення суспільства, в якому вона відбувалася.

Питання колаборації є важливим і для розуміння загального ходу війни – динаміки конфлікту двох могутніх держав і армій, що вели війну на знищення супротивника. Тотальна війна означала боротьбу за людські ресурси та їх мобілізацію, тому і ставлення населення до цієї мобілізації, стосунки між суспільством і державою у війні впливали на хід та наслідки збройного конфлікту.

Різновиди колаборації, її типології досить добре розроблено в історіографії Другої світової. Можемо говорити про співпрацю на рівні держав чи державоподібних утворень, урядів, політичних партій та їх окремих діячів, про колаборацію адміністративну, економічну, військову, навіть «горизонтальну» (статеву). Колаборантів рекрутували з різних прошарків – від селян і робітників до інтелектуалів і вищого командного складу армії. Проте самі по собі ці класифікації не дадуть відповіді на запитання, що хвилюють сучасного читача. У всіх випадках колаборації цікавою є мотивація та саморефлексія. Бракує аналізу тих, хто співпрацював, – їхньої обізнаності про те, що відбувалося навколо, їхніх уявлень про світ і про майбутнє, їхніх переконань, їхнього стану на час ухвалення рішень про співпрацю та співучасть.

Звісно, коли йдеться про співпрацю, то не можна дивитися лише в один бік. Українська історіографія зазвичай обмежується згадками про дискусії у верхівці Третього Райху щодо автономного існування маріонеткової

України та щодо каральних заходів і переслідування населення. Більше хотілося б знати як про інституції, що рекрутували колаборантів, так і про конкретних людей, які стояли за цією співпрацею.

Якщо ж ідеться про радянське «визволення/окупацію», то, попри поширену нині в Україні риторичку, не можна ставити знак рівності між двома режимами. Радянський режим був режимом інклюзивним, місцеве населення ніколи не було потрактоване як чужорідне тіло, яке треба витіснити, знищити чи здезяткувати і тримати внизу соціальної драбини. Прийнявши правила гри, мешканці Західної України ставали повноцінними громадянами Радянського Союзу. Це не означає, що Радянський Союз не чинив тут злочинів чи що в тих злочинів не було конкретних виконавців. Це означає, що масштаби і характер злочинів були іншими.

Боротьба між радянською державою та УПА і націоналістичним підпіллям не була тільки воєнним конфліктом – вона була частиною глибших суспільних перетворень, передбачала не лише силове вирішення питання, а й легітимацію влади через досягнення мовчазної згоди більшості населення. Яким чином таку згоду було отримано? Як під час кровопролитної війни (а пізніше з пам'яттю про неї) західні українці інтегрувалися до радянського суспільства? Чи були в боротьбі на Західній Україні елементи громадянської війни? Напевно, що так. Також видається очевидним, що злочини чинили обидві сторони, хоча, знову ж таки, як і у випадку порівняння СРСР з нацистською Німеччиною, злочини ці були різними і за масштабами, і за характером. Хотілося би бачити серйозне обговорення цих проблем.

В Україні немає історіографічних дискусій про війну, натомість точиться одна велика політично-ідеологічна суперечка. Від історіографічних дебатів історія тільки виграє, від ідеологічних – частіше програє. Щодо дискусій у світі, то часто як аргумент наводять приклади інших країн, розділених пам'яттю про війну, переважно тих, які пережили війну громадянську. Не думаю, що ці паралелі є корисними для історії. Історію Другої світової в Україні не можна писати як історію громадянської війни, хоч у певних регіонах у певний час її елементи там безумовно помітні. Україна була полем битви між двома гігантами. Її населення та територія були серед тих, що постраждали в цій війні найбільше, проте «Україна» як політичне утворення, як політичний проєкт, як сукупність індивідуальних вольових зусиль народу, який відчуває себе єдиним цілим, не мала серйозного впливу на хід подій. Історикам потрібно з цим змиритися.

Повернуся до того, з чого почав свої відповіді. Історикам варто припинити свої спроби вгадати можливі потреби України. В сучасній Україні відчутне не просто «відлуння» війни – демографічно й економічно, на рівні сімейних і державних оповідей. Це сформоване війною суспільство. Будь-яка добре написана історія війни тут просто приречена на успіх. В Україні нової історії Другої світової потребують люди, причому, на відміну від держави і на щастя істориків, вони її не замовляють. Читач шукає історію

цікаву, переконливу, не обов'язково таку, що збігається з його власними поглядами на ті чи інші події.

Мені особисто були б найцікавішими історії, які не підтасовують джерельні факти під уже готовий наратив, а по крихтах простежують події в усіх їх складнощах, багатоманітності й водночас цілісності. Мені б хотілося почитати історії сіл, міст і навіть окремих сімей. Мене цікавлять болючі теми: знищення євреїв і роль у цьому їхніх українських сусідів, участь українців у нацистських військових та політичних формаціях та їх діяльність на території України. Мене цікавить життя сіл і містечок України під час окупації, настрої в загонах Червоної армії та серед радянських партизанів і те, як вони змінювалися протягом війни; питання мобілізації та дезертирства; мене цікавлять злочини, заплановані та здійснені на рівні політичного керівництва, окремих інститутів і військових формувань; мене цікавить щоденне життя людей, їхні цінності, реакції на катастрофічні події, що ламали їхні долі.

Про табуйовані теми варто сказати, що вже досить помітною є небезпечна тенденція з боку держави заохочувати дослідження не тільки із заданої тематики, а й із відомими наперед висновками. І з боку «націоналізуючої» державної влади, і навіть з боку її політичних опонентів бачимо небезпечні тенденції маніпулювати архівами, насмикувати вигідний і приховувати невигідний матеріал. Вихід тут один: підтримка історичних дослідницьких проєктів на виключно мериторичній основі. За якістю, а не за відповідністю політичним завданням моменту. Поява доброї історичної праці про Другу світову війну потребує не тільки талановитого історика, відкритості суспільства та прозорості держави, вона потребує фінансової підтримки. Бо передбачає далекі й тривалі подорожі, працю в розкиданих по світу архівах і бібліотеках. Лише такою прозорою – на конкурсній основі, з чіткими критеріями оцінки і достойними оцінювачами – підтримкою історичних досліджень українська держава справді може допомогти появі добрих українських історій Другої світової. Та в жодному разі не пропиханням тематично й ідеологічно наперед заданого державного замовлення.

Гжегож Мотика, *габлітований доктор, науковий співробітник Інституту політичних досліджень Польської Академії наук, автор монографії «Ukraińska partyzantka 1942–1960» [Український партизанський рух, 2006]. (grzemot@wp.pl)*

Щиро дякую за запрошення до участі в анкеті. Перш ніж перейти до відповідей, хочу зауважити, що мої тези слід трактувати лише як низку попередніх спостережень, а не спробу цілісного висвітлення проблеми.

Хоча Друга світова війна скінчилася понад 60 років тому, вона залишається одним із найважливіших історичних переживань мешканців Європи і, зокрема, поляків та українців. Про це свідчать численні наукові праці, літературні твори і кінофільми, що неодмінно тішаться значною суспільною

увагою. За часів СРСР в офіційному історичному дискурсі мід Великої Вітчизняної війни був обов'язковий. Падіння комунізму уможливило переоцінку багатьох офіційних тез. Після 1989–1991 років в Україні було немало зроблено для переоцінки концепцій, створених за советських часів. На хвилі заповнення «білих плям» стала можливою дискусія про злочини комунізму: арешти і депортації, Голодомор; інакший погляд на діяльність національного підпілля, багато уваги приділено питанню гігантських втрат, що стали ціною перемоги над Третім Райхом. Підсумувати настільки неоднорідний і багатий доробок вельми непросто. Якщо взяти до уваги більш ніж скромні фінансові можливості, що їх мала українська наука, її досягнення є зовсім не такі малі, як могло би видаватися критикам. Історики присвятили чимало уваги «українізації» Другої світової війни. Зокрема, вони намагалися оцінити кількість українців, які служили у Червоній армії, та їхній внесок до перемоги над Німеччиною. Звісно, можна із певною іронією дивитися на ретельний обрахунок числа зірок Героя Радянського Союзу, що їх отримали українські червоноармійці, але не варто забувати, що саме Друга світова визначила нинішній вигляд Європи (саме тому так урочисто відзначають круглі річниці її завершення та найважливіших битв, як-от висадки в Нормандії). Пам'ять про Другу світову війну є і завжди буде важливим складником європейської історичної свідомості, а в перемозі над нацизмом свою вагому роль відіграли також українці, які служили у Червоній армії. І якщо українські історики не нагадуватимуть західній суспільній думці, що в армії, яка здобула Берлін, українці становили другу за чисельністю національну групу після росіян, цього за них не зробить ніхто.

Звісно, сказане не означає, що, оцінюючи українську історіографію, можна говорити лише про досягнення та успіхи. Чи справді треба було чекати «помаранчевої революції», щоб з новою силою порушити питання «Великого голоду» і сталінських репресій? Не можна також не зауважити, що українська історіографія у дослідженнях воєнного і повоєнного підпілля початково залишалася далеко позаду, порівняно із досягненнями литовських істориків. Ситуацію лише частково змінило створення Робочої групи істориків, внаслідок праці якої видано кількадесят монографій і збірників документів, присвячених підпіллю, як-от важливі збірники Анатолія Кентія. Цікаво, що, подібно як у Польщі, в Україні також з'явилася група молодих дослідників, які займаються питаннями повоєнної партизанської боротьби, порушують спеціальні теми і водночас не приховують своїх консервативно-націоналістичних симпатій. Процес досліджень підпілля – знову, подібно як у Польщі – вочевидь набере додаткового прискорення після створення Інституту національної пам'яті, куди потрапила частина цих науковців. Хочу побажати українським колегам, аби вони, на відміну від деяких польських істориків, уникли спокуси некритичного зображення партизанської боротьби.

Якщо йдеться про книжки, присвячені українському партизанському руху, не можу не згадати праць львівського історика Юрія Киричука. І не лише тому, що вони допомогли встановити низку нових фактів, а й тому, що це були одні з перших спроб вписати історію УПА до традиції ліберально-демократичних цінностей. На жаль, їх автор трагічно помер 2002 року і тому не зміг у своїх дослідженнях взяти до уваги найновіші факти, що стосуються антипольської акції УПА та вбивств польського населення. Загалом проблема антипольської акції УПА в українських працях, на жаль, надалі залишає бажати кращого. Можу тільки шкодувати, що есеї Ярослава Грицака «Тези до дискусії про УПА» не було потрактовано як відправний пункт для дискусії на цю тему.

Що ж до питання колаборації, то воно віддавна викликає багато суперечок. Історики його радше уникають, побоюючись, що висновки їхніх студій можуть призвести до, як сказав польський історик Томаш Шарота, «погіршення образу власної нації в очах інших». Ба більше, оцінка явища колаборації в Центральній і Східній Європі не така проста й очевидна справа, як може здатися на перший погляд. Західна Європа мала до діла лише з одним тоталітаризмом. Мешканці Центральної та Східної Європи перебували між двома тоталітаризмами, неодноразово опиняючись у ситуації вибору меншого зла. Тому чимало середовищ – українських, литовських, білоруських, – співпрацюючи із Третім Райхом, керувалися передусім патріотичною мотивацією і лише потім – ідеологічною. До того ж часто-густо до самого кінця жеврїли ілюзії щодо Німеччини, її злочини розглядали як «помилки і перегини», а не іманентні риси режиму. Запис до лав СС у Франції чи Норвегії ґрунтувався на ідеологічних переконаннях, у Латвії та Галичині найчастіше таке рішення було викликане прагненням воювати з комунізмом на захист власної нації. Відповідно такі особи не були зрадниками в очах власної спільноти.

Тож видається, що, в кожному конкретному випадку з'ясовуючи питання, маємо до діла з колаборацією чи ні, вирішальну роль повинна відігравати не так сама присутність у тій чи іншій проницькій формації, як індивідуальна мотивація, те, в який спосіб людина виконувала накази і побажання німецької влади. З такого кута зору особливого значення набуває справа воєнних злочинів. Убивств цивільного населення не можна виправдати жодними аргументами, тому факт їх вчинення чи невчинення певною формацією стає вирішальним в їх оцінці. Саме тому дотепер так багато суперечок викликає питання воєнних злочинів, учинених українцями, які служили у створених німцями відділах поліції та війська.

Побоювання скомпрометувати український визвольний рух через відкриття страшної правди, на жаль, дається взнаки, зокрема, у працях, що стосуються історії дивізії СС «Галичина» (наприклад, коли йдеться про пацифікацію села Гута Пеняцька). Подібні острахи вочевидь чинять вплив і на те, що історія української допоміжної поліції надалі залишається

невивченим питанням. Автори, які торкаються її, нерідко апріорі відкидають можливість вчинення злочинів її членами. Тут ми підходимо, зокрема, до такої контроверсійної теми, як співучасть цієї формації у здійсненні Голокосту, підтверджена єврейськими мемуарами. Бракує також розвідок про ставлення українського населення до Шоа. Ми не знаємо, скільки людей допомагали євреям, скільки трималися осторонь чи ставилися до них відверто вороже. Відомо, що після початку німецько-совєтської війни на зайнятих вермахтом теренах від Балтики до Чорного моря прокотилася хвиля погромів єврейського населення. Хоча вони були інспіровані німцями, але безпосередньо здійснені місцевим населенням. Проблема погромів у Галичині та на Волині надалі чекає на свого дослідника. Тут варто згадати, що тема ставлення християнського населення до євреїв викликає чималі емоції і в Польщі. Виразним переломним моментом можна вважати публікацію польського перекладу праці Яна Томаша Гроса про вбивство поляками євреїв у містечку Єдвабне. Книжка Гроса, яка порушує незручну проблему польського ставлення до Голокосту, викликала в Польщі справжній суспільний шок і надзвичайно бурхливу дискусію. Проте вона також показала, наскільки важливим є відверте обговорення цієї безумовно складної проблематики.

Відповідаючи на третє запитання, хочу звернути увагу, що після 1989 року, мірою розвитку історіографії у центральноевропейських країнах, набув поширення погляд, що обидві тоталітарні системи були однаково злочинні, а найістотнішою відмінністю між нацизмом і комунізмом був відбір жертв: для Третього Райху вирішальними були расові, а в комуністичних країнах – класові критерії. Такий погляд типовий не лише для Польщі, а й, либонь, для більшості держав Центральної Європи і, зокрема, Литви, Латвії та Естонії. В Україні стикаємося з іншим явищем – спробою поєднання двох відмінних традицій: східної, де більшість мешканців відчувала себе патріотами СРСР, і західноукраїнської, де важливим складником історичної свідомості є антикомуністичний рух опору, що тривав до середини 1950-х років. Такий підхід сам по собі не є чимось поганим. Однак він не має призводити до обмеження ретельних студій над советизацією Західної України у 1944–1953 роках. Можу тільки припускати, що саме через це дотепер немає спеціальних монографій про здійснені у той час депортації українців у глиб СРСР, діяльність «истребительных батальонов», репресії НКВД-НКГБ чи вплив комуністичної партії на тодішні події.

Спроба порівняння української історіографії з тим, як на Другу світову війну дивляться на заході Європи, спонукає зосередитися на проблемі Голокосту. На Заході пам'яті про Шоа присвячено спеціальну увагу, тема страждань євреїв під час війни перебуває у самому центрі зацікавлення істориків. В Україні, за моїм спостереженням, цю проблематику було «витіснено» до вузькоспеціалізованих дослідних інституцій, які, щоправда, публікують цікаві розвідки (наприклад, у Києві та Дніпропетровську),

але їхні висновки лише незначною мірою мають суспільний розголос. В описах Другої світової війни у цих працях центральними є військові дії, а долі єврейського населення присвячено незначну увагу в розділах, що описують нацистський окупаційний режим. При цьому набагато докладніше розглянуто проблему економічної експлуатації чи пацифікації сіл, викликані діяльністю партизанів, ніж проблему реалізації німцями плану «остаточного вирішення» єврейського питання. Навіть у дуже цікавому збірнику праць під назвою «Політичний терор і тероризм в Україні» проблему Голокосту не було виокремлено в окремий підрозділ.

Завершуючи, хотів би звернути увагу, що поступове відкриття архівів та віднайдення нових документів за останні роки істотно збагатили наше знання про Другу світову війну. Та попри це, недоступні Державним архівом Служби безпеки України вибрані матеріали показують, що в архівах ще зберігається чимало цінних документів, які мають бути відкриті для істориків. Тож сподіваюся, що започатковані в Україні зміни сприятимуть у майбутньому повній відкритості всіх архівів.

Гелінада Грінченко, кандидат історичних наук, докторант кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В. Каразіна, упоряднича книжки «Невигадане. Усні історії остарбайтерів» [Харків, 2004]. (gelinada.grinchenko@gmail.com)

У своїй відповіді я хотіла би зосередитися на третьому запитанні й, головним чином, на міжнародних дискусіях навколо досліджень історії Другої світової війни та їх інтегративному потенціалі.

Якщо спробувати визначити спільний знаменник сучасних світових дискусій про Другу світову війну, то, на мою думку, він охоплює не так історію війни, як *пам'ять* про війну в її національному та інтернаціональному, особистісному та міжособистісному контекстах. Взагалі, захоплення терміном «пам'ять» у його найширшому розумінні та пов'язаними з ним поняттями «пригадування» і «забування», «комеморативних стратегій і практик», тобто всього того, що Франклін Анкерсміт свого часу назвав «приватизацією минулого», сформувало нову тенденцію сучасного історіописання. На користь цього свідчать досить переконливі кроки на шляху до інституціоналізації так званих *memory studies*: на початку цього року побачило світ перше число журналу з відповідною назвою (SAGE Publications 2008, Los Angeles, London, New Delhi and Singapore), в деяких західних університетах (наприклад, у Вашингтонському університеті Сент-Луїса) вже кілька років існують окремі програми викладання «студій з дослідження пам'яті», а на численних міжнародних конференціях та зустрічах дедалі помітніше місце посідає тематика «пам'ять про». Причини такої зацікавленості, ба навіть справжнього *memory boom*, що поширюється не тільки на гуманітарні, а й на соціальні, політичні, правові та медичні науки, досить складні й охоплюють цілий спектр трансформаційних процесів дру-

гої половини ХХ століття. Ба більше, існує думка, що сучасне захоплення дослідженнями пам'яті – це друга хвиля «буму». А перша припадала на кінець ХІХ – початок ХХ століття. Проте щодо сучасного поширення memory studies не можна погодитися з тим, що однією з найголовніших причин цього стала необхідність дослідження наслідків і впливів Другої світової війни на пам'ять людей – як на національному та міжнародному рівнях, так і на рівні особистісному, приватному, індивідуальному. У першому випадку мова переважно йде про маніпулювання пам'яттю про війну як засіб легітимації певних режимів влади чи ставку в геополітичних іграх, про специфічні «мнемотехніки», що конструювали й продовжують конструювати певні поля історичної самосвідомості різних соціальних груп, про «присвоєння» пам'яті та її відображення в літературі й кінематографі, архітектурі й мистецтві, святкових урочистостях і ритуалах. У другому – як про сприйняття й усвідомлення цих дій на персональному рівні та особливості індивідуального пригадування, так і про взаємовідносини та взаємовплив «офіційних» і приватних спогадів, про роль і функції пам'яті у сімейному та міжособистісному колах, про певні умови можливості чи неможливості артикуляції індивідуального травматичного досвіду та винесення його у публічний простір. І саме травматичний досвід учасників та свідків, а в ширшому сенсі – історія та пам'ять жертв війни становлять один із найрезонансніших пунктів сучасних міжнародних дискусій щодо історії та пам'яті про Другу світову війну.

У центрі цих дискусій нині перебувають два пов'язаних між собою питання, а саме: «пам'ять про жертви» та «пам'ять жертв». Перше питання зосереджене навколо проблем дослідження шляхів, якими йшли західні суспільства у своїх комеморативних ініціативах щодо увічнення пам'яті про війну в цілому і визначення місця, яке на цих шляхах посіли спочатку сприйняття й визнання, а потім увічнення й вшанування жертв війни. Їх дотепер супроводжують дискусії та суперечки з приводу того, кого саме вважати жертвами війни: тільки постраждалих від націонал-соціалізму чи й від переслідувань комуністичних режимів. До цього питання слід також долучити дискусії з приводу компенсаційних виплат: від досліджень входження самої цієї ідеї до поля публічного обговорення й політичних ініціатив та дискусій з цього приводу (особливо стосовно компенсаційних виплат примусовим працівникам та жертвам нацизму, які мешкають на території країн колишнього Варшавського договору), до морального компонента компенсацій та їх впливу на взаємовідносини всередині всього «співтовариства жертв». Невід'ємним компонентом зазначеного питання, його осердя є дослідження пам'яті про Голокост, що лише понад 20 років після закінчення війни почала інтегруватися до загального простору пам'яті західних суспільств і нині, поряд із запереченням та засудженням націонал-соціалізму, постає нормативним меморіальним фундаментом політичного ладу всіх демократій.

Так, у ФРН тільки з початку 1960-х років інтерес і увага суспільства сконцентрувалися навколо Шоа, яке заступило собою спомини про війну, що її головною жертвою у перші післявоєнні роки вважали самих німців – мирних громадян, постраждалих від бомбардувань та повоєнного лихоліття, фізично поранених і морально пригноблених солдатів, бездомних, біженців чи примусово переселених. Публічна культура комеморації та пам'яті про війну, сфокусована на злочинах націонал-соціалізму та Голокості, у ФРН остаточно сформувалася впродовж 1980-х років, але з початку нового тисячоліття з'явилися нові тенденції, спрямовані на розширення кола жертв шляхом «повторного вписування» до нього німецького населення, що, на відміну від постулату повоєнного часу: «Жертвою війни є насамперед німці», апелює до тези: «Серед жертв були також і німці». Найяскравішим прикладом цього є дискусія навколо виданої 2002 року книжки Йорґа Фрідріха «Вогонь. Німеччина у бомбардувальній війні», присвяченої союзницьким бомбардуванням Німеччини, що їх автор прирівнює до війни на винищення. Показовим, однак, є такий факт: за результатами нещодавніх досліджень родинної та індивідуальної пам'яті про війну в сучасному німецькому суспільстві, виявилось, що ця пам'ять групується передусім саме навколо страждань від бомбардувань, переселення й вигнання (а у випадку мешканців колишньої НДР – також навколо свавілля та знущань з боку радянських вояків), тоді як спомини про переслідування євреїв і циган, використання примусової чи рабської робочої сили перебувають на периферії сімейних та особистісних наративів.

Винесення історії та пам'яті жертв війни у поле як академічних, так і суспільно-політичних дискусій відбувається і в Україні. Проте вивчення пам'яті про війну не збігається із вивченням історії війни, й усвідомлення цього моменту певною мірою бракує сучасній українській науковій спільноті, так само як і рефлексій щодо того, яку роль відіграє ця пам'ять у державо- чи націєтворчому процесі. В Україні лише починають з'являтися дослідження, присвячені «політиці пам'яті» радянської держави та її українській специфіці. У них проаналізовано широкий спектр символічних репрезентацій війни та воєнного досвіду (зокрема жертв нацистських переслідувань), що його конструювала та використовувала радянська влада з метою формування відомої комуністично-переможної версії. Та якщо українські дослідження «політики пам'яті» лише беруться переймати світовий досвід, розробки з вивчення стратегій індивідуального запам'ятовування та практик трансляції приватного досвіду органічно «вписуються» до контексту міжнародних історіографічних дискусій навколо студій пам'яті жертв націонал-соціалізму. Сучасне суспільство щойно починає вчитися засвоєння історії війни через розповіді її жертв, тож велику роль у цьому процесі відіграють наукові та просвітницькі проекти, що їх здійснюють українські дослідники у рамках як міжнародних ініціатив, так і регіональних та локальних студій, присвячених збору й аналізу

свідчень і спогадів колишніх остарбайтерів, військовополонених, в'язнів концентраційних і трудових таборів, свідків і борців «релігійного підпілля», жертв Голокосту та ін. Зазначене вище поширення студій історії та пам'яті жертв війни на досвід тих, хто постраждав не тільки (чи не стільки) від націонал-соціалізму, а й від переслідування комуністичних режимів, залучає до своєї орбіти у нашому випадку дослідження пам'яті осіб, які брали участь у національно-визвольних змаганнях на теренах окупованої України.

Наймасштабнішим серед нещодавніх міжнародних проєктів, що в ньому взяли участь українські науковці, був проєкт документування спогадів осіб, яких у роки Другої світової війни примушували до рабської праці на території Третього Райху (International Slave- and Forced Laborers Documentation Project), що поєднав дослідників із понад 20 європейських держав, а також зі США, Ізраїлю та Південної Африки. Збір документів (а за умовами проєкту було передбачено не лише інтерв'ювання свідків, а й збір письмових спогадів, щоденників, фольклорних записів, фотографій та різноманітних документів воєнної доби) проходив на території 25 країн, результатом чого стала величезна колекція інтерв'ю та матеріалів, що зберігаються в архіві німецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє».

Нині в Україні образ війни справді менш однозначний, ніж ті, що побутують у сучасних Росії та Білорусі, з їх варіаціями на тему Великої Вітчизняної війни. Проте образ цей, попри безсумнівну україноцентричність дискурсу про війну в цілому, є досить фрагментарним, позаяк у ньому існують щонайменше три «центри тяжіння».

З певним ступенем умовності (і наскільки це взагалі є можливим, беручи до уваги неспроможність дистанціювання від процесу, що досі триває) ці центри тяжіння згруповані навколо сучасної «російсько-радянсько-імперської», «модерної» та «національної» версій війни. Найгнучкішою та найбільш відкритою до діалогу серед них постає, на мою думку, саме «модерна», за якою наявність та співіснування контрверсійних поглядів, різних моделей пояснень і пріоритетів досліджень є нормальною й звичною ситуацією, що стимулює науковий пошук, запобігає професійній стагнації та породжує нові інтелектуальні виклики. До цього слід також додати різний рівень заангажованості цих версій, різну міру їх «включеності» до процесів державного чи національного будівництва. Сучасному дискурсу про війну в Україні притаманне також те, що введення до наукового обігу нових (замовчуваних чи «відкритих») фактів, особливо щодо національно-визвольного компонента війни, вже є далеко не таким актуальним, як на початку 1990-х років. Нині актуальнішим є завдання їх осмислення та інтерпретації, найширші можливості для чого і пропонує дослідницьке «поле пам'яті».

Та навіть за наявності «центрів тяжіння» весь сучасний український пострадянський дискурс про війну характеризує одна риса, що принципово відрізняє його від радянського, а саме – інше усвідомлення «суті» нацизму.

В СРСР нацизм розглядали як один із варіантів фашизму, що, своєю чергою, є не що інше, як найвища стадія капіталізму, диктатура капіталу, що зняв із себе всі демократичні маски. «Радянський енциклопедичний словник» подає визначення фашизму як політичної течії, що виникла в капіталістичних країнах у період загальної кризи капіталізму і що висловлює інтереси найреакційніших і найагресивніших кіл імперіялістичної буржуазії. Визначення не краще й не гірше за будь-яке інше, що виникло в системі координат бінарної опозиції капіталізму й комунізму. Проте проблема полягає зовсім не в цьому. Сучасні дослідники зазначають, що знак рівності, який поставили між капіталізмом і нацизмом, призвів до того, що нацизм був позбавлений своєї найголовнішої, визначальної риси, а саме – радикального расизму, який виявився в політиці систематичного, поставленого на промислові рейки знищення інших людей. До цього прирівнювання слід додати також висунутий в СРСР національно-патріотичний зміст події, що не випадково була названа Великою Вітчизняною, а не Другою світовою війною. Своєю чергою, розуміння нацизму та конструювання пам'яті про війну на Заході ґрунтувалося на іншій системі координат: тут специфічною рисою боротьби з нацизмом стала боротьба за свободу людини як такої, незалежно від її національної, державної чи класової належності. Іншими словами, йшлося про захист західної цивілізації у цілому; її тлумачили як наслідування цінностей, що зародилися в епоху Просвітництва і Французької революції, а потім були покладені в основу післявоєнної демократії.

Орієнтація саме на ці пріоритети, покликані транслювати насамперед цінності свободи, громадянської активності й розділеної відповідальності, а не вузькопатріотичні ідеї або культ великої держави, поступово стає головною об'єднавчою тенденцією сучасних українських досліджень історії та пам'яті про Другу світову війну. Враховуючи «європейський вибір» країни, є всі підстави сподіватися, що цей процес буде незворотним.

Карел Беркгоф, науковий співробітник Центру досліджень Голокосту та геноцидів (Амстердам, Нідерланди), автор монографії «*Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*» [Жнива відчаю. Життя і смерть в Україні під нацистською окупацією, 2004] (K.Berkhoff@niod.knaw.nl)

Українські історики почали піддавати сумніву доречність терміна «Велика Вітчизняна війна» і, подібно до своїх європейських колег, прийшли до розуміння, що війна не почалася з нападом Німеччини. Однак ту обставину, що першим етапом Другої світової війни стала домовленість Сталіна і Гітлера про напад на кілька суверенних держав та їх окупацію, усвідомили ще не всі. Виглядає правдоподібно, що термін «Друга світова війна (1939–1945)» стане новою загальноприйнятою концепцією. Це досягнення, порівняно із концептуальною стагнацією в сусідніх Білорусі чи Росії.

Іншою позитивною рисою сучасної української історіографії є те, що вона загалом не глорифікує, принаймні у друкованих працях, темних сторін діяльності Організації Українських Націоналістів і контрольованої нею партизанської армії – УПА. Йдеться про ксенофобію, авторитаризм і насильство, властиві етосу та вчинкам ОУН часів війни.

Поряд із цими та іншими здобутками (як-от, наприклад, добрими статтями в «Архівах України» та інших фахових виданнях), існують і певні слабкі місця. На мою думку, багато (хоча я принципово не хочу сказати, що *всі*) українських публікацій про війну обмежені й надто несміливі. Навіть якщо старші колеги і казали новачкам у професії, що історіографія потребує широти поглядів і сміливості, наслідки таких порад відшукати непросто. Переважає візія тунелю, – більшість авторів досліджують події в Україні часів війни лише з однієї перспективи: української патріотичної чи москвоцентричної. Крім того, українським історикам надалі невластиво послідовно інтегрувати до своїх розвідок доробок закордонних колег. Тоді як, наприклад, французька історіографія війни почала позбуватися традиційної обмеженості, в Україні історик – дослідник війни на українських теренах, який активно залучає напрацювання зарубіжних колег, одразу привертає увагу (а то й викликає підозру). Помітне сильне небажання вчити німецьку й послуговуватися підставовими німецькомовними працями, як-от Дітера Поля з Інституту сучасної історії в Мюнхені. Це небажання не випадає пояснювати якимись антинімецькими настроями. Привертає увагу також тривале поширення погляду, ніби міжнародна наукова спільнота мало цікавиться доробком українських істориків.

Другою проблемою видається інтелектуальна несміливість. Вона почасти живиться браком довіри до власної фахової спільноти. Набагато частіше, ніж в інших європейських державах, першою реакцією на опис певним істориком неприємних фактів може бути підозра в переслідуванні ним якоїсь політичної мети. Скільки фахових українських істориків війни справді вважають, що їхнім першим *обов'язком* є представити всю правдиву інформацію за темою? Надто мало. У кожному разі, напевно, дуже небагато істориків послідовно і сміливо дотримуються цієї засади. Проте повна чесність щодо неприємних фактів та свідоме прагнення побачити більше, ніж «обидві» сторони конфлікту, є для історика єдиним надійним компасом.

Зрештою, пишучи, історик не має ставати на бік жодної зі сторін, нанизувати закиди до колег або пропагувати певну ідентичність (українську, советську чи будь-яку іншу). Провідною мотивацією має бути прагнення задовольнити власну цікавість. Найкращі історики намагаються описати та пояснити, так чесно, як це взагалі можливо, що трапилося, навіть якщо їхні знахідки суперечитимуть їхнім власним потребам чи поглядам.

Хочу коротко проілюструвати ці тези на прикладах убивств поляків і євреїв під час війни. На щастя, заперечення участі членів УПА у масових

вбивствах польського цивільного населення належать до рідкісних. (Можливо, на це вплинула та обставина, що ці вбивства визнано у популярній історії України Ореста Субтельного). А втім, більшість українських авторів лишають осторонь питання зумисности цих убивств. Гадаю, має бути більше досліджень рівня книжки Ігоря Ільюшина «Волинська трагедія 1943–1944» (Київ, 2003, 300 прим.). Не менш важливою і складною темою є Голокост євреїв, що його надалі вважають не надто бажаною для дослідження подією. Видається, що більшість українських істориків посідають думку, що ця тема належить не-українцям, хоч би йшлося про рятування українцями євреїв. Наразі навіть історики із порівняно широким світоглядом не хочуть прийняти, що в середині 1941 року бандерівський активіст Степан Ленкавський схвалював убивства євреїв у Львові; і надалі рідкістю є українці, які наважуються відкрито писати про антиєврейські погроми 1941 року. Коли Марко Царинник і я опублікували повний текст автобіографії Ярослава Стецька 1941 року і прокоментували його українськомовну та німецькомовну версії (у *Harvard Ukrainian Studies*, 1999, видані 2002), в Україні не з'явилося друком жодної реакції на цю публікацію. Окрім негативних відгуків діяспорних істориків Тараса Гунчака і Володимира Косика. Гунчак твердив, що «Життєпис» Стецька було написано у КГБ. Косик присвятив справі дві емоційні статті, де написав, що «є всі підстави уважати цей “Життєпис” автентичним» (Визвольний шлях. Лютий 2003. С. 121). Львівський історик Володимир В'ятрович некритично прийняв Гунчакову думку у своїй брошурі «Ставлення ОУН до євреїв». І цілу справу було повністю знехтувано у розвідці про ОУН, підготованій Академією наук.

Жодні питання, порушені з прагненням заохотити колег до дискусії, не повинні залишатися табуованими. Це також означає, що українці мусять почати досліджувати згвалтування радянськими солдатами жінок на захоплених територіях. Зрештою, на часі історії окремих міст і регіонів періоду війни, добрим прикладом чого є книжка Анатолія Скоробогатова «Харків у часи німецької окупації» (2006). На завершення кілька слів про термінологію. Термін «колаборація» передбачає звинувачення у зраді, що ускладнює досягнення мети історика зрозуміти мотивації поведінки. Моя дослідницька стратегія полягала в униканні цього терміна. Альтернативою є послідовна розмова про «колаборацію з» – німцями, Москвою чи іншою силою. Також варто уникати терміна «фашизм», якщо йдеться про націонал-соціалізм (нацизм), а ще – патетичних висловів на кшталт «війна за визволення». Запитання: чи можна описувати масові убивства на території окупованої України як *геноцид*, – належить до менш однозначних. Справді, Україна більше, ніж будь-який інший регіон Європи, досвідчила спроби нацистів, Советів, частини українських формувань знищити шляхом убивства чи примусового переміщення етнічні та релігійні групи. Проте якщо історики вживають термін «геноцид», вони мають чітко окреслити, якої саме його дефініції вони дотримуються.

Анатолій Русначенко, доктор історичних наук, професор катедри історії України та методики викладання Київського міського педагогічного університету ім. Б. Грінченка (ruspachenko@yahoo.com)

Друга світова війна, а точніше її частина – советсько-німецька війна – була підґрунтям фундаментального міту про єдність советського народу, сенсу існування ССРСР, правлячої Комуністичної партії. Відповідно державно-партійна пропаганда й історична наука, що змушена була рухатися в головному її річищі, зуміли переконати абсолютну більшість громадян ССРСР у правдивості саме такого трактування питання про війну та її вивчення. Тобто насамперед успіхи на фронті й у тилу, трохи – про причини «тимчасових невдач», решта – на маргінесах чи табуйоване.

На сьогодні найкраще представлено долю України, точніше Української РСР у «Великій Вітчизняній війні радянського народу». Пояснити це можна як часовими вимірами вивчення цієї проблеми в ССРСР, кількістю друкованих видань та їх тиражуванням, так і тим, що певні стереотипи сприйняття проблеми перейшли українським науковцям у спадок – як старшому поколінню істориків, так і молодшому. Найвиразніше такі стереотипи помітні у книжці М. В. Ковалю «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945)», виданій 1999 року в серії «Україна крізь віки». Стереотипи минулого сприйняття війни тиражуються й дотепер через засоби масової інформації, насамперед телебачення, советські фільми про війну («Сімнадцять миттєвостей весни» став уже обов'язковим атрибутом на різних каналах протягом кількох років), пам'ятники і святкування: 9 травня – як Дня Перемоги, 23 лютого – як дня «захисника Вітчизни». Найголовніша проблема, як на мене, тут полягає у доцільності використання терміна «Велика Вітчизняна війна» щодо українців і України. Своєю чергою, застосування чи незастосування цього терміна залежить від того, як ми будемо оцінювати місце України в державному утворенні ССРСР: як його складової частини чи як колоніального народу і території. А це потребує визначення того, чим був ССРСР з державно-національного погляду, з погляду українців-сучасників і сучасних українських істориків: звичайною багатонаціональною державою чи такою імперією.

Академічна спільнота, втім, може похвалитися і певними успіхами у висвітленні різних, не притаманних советській історіографії аспектів Другої світової війни. Найбільше підриває міт про «Велику Вітчизняну війну» існування українського національно-визвольного руху, який, на мою думку, можна вважати революційним. Цей рух, його масштаби і географія поширення – по всій Україні (де більше, де менше) – заперечують теорію про те, що ССРСР був вітчизною для всіх українців. Варто зазначити, що донедавна загальні праці з цього питання було написано за межами академічних інститутів або й людьми, які до 1991 року писали про цей рух у цілком негативному плані. Тільки політичний тиск і поява низки незалежних досліджень з проблеми спонукали створення колективної монографії «Ор-

ганізація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія» (Київ, 2005), що побачила світ завдяки державному проекту, із залученням офіційних державних інституцій. На сьогодні саме цей, суто український вимір війни, на мою думку, найкраще розроблено в науковому плані: видано до 60 томів джерельного «Літопису УПА» двох серій, збірників документів, упорядкованих Володимиром Сергійчуком, низку збірників німецьких документів, упорядкованих Володимиром Косиком. Тривають дослідження різних сторін визвольного руху: від ролі у ньому жіноцтва до значення окремих визначних особистостей руху. В українській історіографії є навіть дослідження, де здійснено порівняння національних рухів опору в Другій світовій війні по всьому периметру західного кордону СРСР: від України аж до Естонії; до того ж це дослідження ґрунтується на матеріалах і документах самих цих рухів опору, взятих із прибалтійських архівів. Утім, і в цьому напрямку дотепер більше ювілейних і політичних шумів, ніж високоякісних базових видань, на які чомусь завжди бракує грошей і в громадських, і в державних установах.

Частково вдалося вирішити і питання німецьких і советських військовополонених на території України (зокрема, праці Віталія Короля, Анатолія Чайковського, Олександра Потильчака), навіть на регіональному рівні (Донбасу). Зусиллями польських і українських істориків провадиться дослідження українсько-польських взаємин і діяльності польських, українських, німецьких і советських формувань у Західній Україні; підготовлено документи про стан польського підпілля в перші роки війни; Ігор Ільюшин, зокрема, присвятив цій темі свої монографії. Щоправда, з'ясувалося, що до 60-річчя конфлікту на Волині 1943 року польські колеги виявилися краще підготовленими, ніж українські історики, а в дискусіях про ті події на сторінках «Дзеркала тижня», «І», «Критики» брали участь здебільшого історики, які не тримали в руках відповідних документів. Дещо пізніше цю ситуацію було виправлено публікацією Ярослава Царюка і великим томом «Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади», підготованим в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, 2003). Воно значно скоригувало польський погляд на ці проблеми, який опанував частиною тодішніх українських політиків.

Тривалий час замовчуваною була доля єврейського населення у війні та українсько-єврейські стосунки того часу. Проте й тут є певні зрушення, головне з яких – тема Голокосту вже не є табуованою, щоправда фундаментальних праць, написаних українцями, і далі бракує.

Поведінку населення під час війни, його настрої відображено в монографії Владислава Гриневича, який прагнув показати динаміку сприйняття війни і трагедії протягом чи не семи років (опублікована в Києві 2007 року). Та загалом український погляд на війну так і не дістав виразу у великій монографії. Існує хіба що довідкове видання Анатолія Трубайчука.

Що ж до дослідження колаборації з нацистами, то тут варто подивитися, хто першим почав колаборувати з Німеччиною: ССРСР як державне утворення чи частина населення бездержавних народів Центральної та Східної Європи. Тобто існує певна розмитість у сприйнятті цього поняття пересічними громадянами та істориками. Гадаю, варто зважати на те, що колаборація на початках була зумовлена надіями цих народів, що з опертям на Німеччину вони зуміють подолати держави, які до того протидіяли їх незалежному державному існуванню. Всі ці народи згодом таки стали самостійними державами (Словаччина, Хорватія, Україна, Литва, Латвія, Естонія). Національне питання, отже, було первинним, питання ідеології, свободи та демократії – вторинними. Водночас я би вказав на те, що чим більшим був ступінь колаборації з нацистами, тим меншим був рівень опору іншому тоталітарному режиму, що насувався (більшовицькому). Варто порівняти й інші держави чи народи, які первинно значно більше співпрацювали з німецьким окупаційним режимом, як-от Франція.

Як на мене, нині в Україні майже табуйованими залишаються теми поведінки солдатів Червоної Армії як на теренах колишнього ССРСР під час визволення від німців та їхніх союзників, так і в Східній Європі й Німеччині, а також строкатість партизанського руху як такого, особливо поведінка партизанів та їхнє ставлення до місцевого населення. Власне, в останньому питанні є вже певний прорив – публікація збірника документів «Красные партизаны Украины. 1941–1944» (К., 2006).

На західний світ Друга світова війна вплинула менше, ніж на народи колишнього ССРСР, тому тут ця тема ще довго матиме емоційний присмак. Цей присмак досі плекають деякі партії (і держава) з різних об'єктивних і суб'єктивних причин, і його навряд чи подолає наступне покоління.

Омер Бартов, професор європейської історії в Університеті Браун (США). Автор монографій «*Hitler's Army: Soldiers, Nazis and War in the Third Reich*» [Гітлерова армія: солдати, нацисти і війна у Третньому Райху, 1992], «*Mirrors of Destruction: War, Genocide and Modern Identity*» [Дзеркала знищення: війна, геноцид і модерна ідентичність, 2000] та ін. (Omer_Bartov@brown.edu)

Велика Вітчизняна війна

Українське сприйняття того, що Совети назвали «Великою Вітчизняною війною», відображає амбівалентне ставлення цієї нової незалежної держави до конфлікту, що на багато десятиліть визначив її долю і надалі залишається в осерді боротьби за визначення української національної ідентичності. Відвідуючи меморіал Великої Вітчизняної війни в Києві, кожен може спостерігати сцени, вельми подібні до тих, що вражають західних туристів у Москві: хвилі молодих подружніх пар попереду довгих весільних процесій, що прийшли віддати шану полеглим героям війни, яка скінчилася за багато років до їхнього народження (або навіть до народження

їхніх батьків). У цьому сенсі відмінності між російським і українським поглядами на війну, з одного боку, і німецькими та італійськими або французькими і британськими, з другого, набагато істотніші, ніж відмінності між російськими та українськими ставленнями. Втім, в Україні, як ми знаємо, основне питання полягає не в тому, чи була війна справді великою або патріотичною, а радше в тому, що зробило цю війну великою і за яку Вітчизну вона велася.

Якщо ми послідовно поділимо учасників українських дебатів про Другу світову на два табори – тих, хто загалом сприймає старий радянський і новий російський погляд, та тих, хто адаптує війну до старого/нового українського націоналістичного наративу, – то зможемо побачити, що інтерпретація тих коротких, але руйнівних і травматичних 1941–1944 років відіграє головну роль у розумінні того, чим нині є Україна і чим вона може стати. Адже у самому центрі дебатів перебуває запитання, відповідь на яке може видаватися дуже простою, але у випадку з Україною – зовсім неочевидною. Запитання, звісно ж, звучить так: проти кого велася війна? З такої перспективи аж ніяк не очевидно, що траєкторія історичних дискусій в Україні рухається в напрямку збільшення знання і розуміння.

Радянський наратив війни, як і чимало іншого в радянському дискурсі, ґрунтувався на грубих спрощеннях і відкиданні всіх багатозначностей. Ворогами були фашисти, вітчизною – радянська батьківщина з усіма її націями, жертвами були невинні радянські громадяни та великі радянські герої. Цей наратив маргіналізував колаборацію українських націоналістів з німецькими окупантами як вчинки незначної купки кримінальних елементів; також він применшував значення геноциду українських євреїв, приховуючи його у загальних масових втратах українських (або «радянських») громадян.

Новий націоналістичний наратив, особливо помітний у Західній Україні, є до певної міри прямою протилежністю радянського, який, втім, де в чому вельми до нього компліментарний. Віднедавна цей наратив опанував і урядові кола в Києві. Коли президент США Джордж Буш відвідував Україну у квітні 2008 року, президент Віктор Ющенко повів його до меморіялу жертвам Голодомору. Меморіал був зусібч оточений червоно-чорними прапорами УПА, хоча УПА не існувало під час Голодомору і не існує тепер, а її прапор не є національним символом України. За націоналістичним наративом, у Великій Вітчизняній війні йшлося про постання вільної України. Ця мета визначала внутрішніх і зовнішніх ворогів. Україна мала бути для українців; як доводила ООН, Україну слід було звільнити від єврейського та польського населення. Навіть більше, кожного, хто міг допомогти у цьому, трактували як союзника, відповідно до логіки, що ворогом ворога – це мій друг. Тому німецьких окупантів сприймали як визволителів від радянської влади. Зрештою, за цією версією, українські патріоти мусили воювати на всіх фронтах: проти Советів; проти німців, які

зрадили націоналістів; проти поляків, які вивищувалися над українцями; і проти євреїв, які співпрацювали з більшовиками.

Цей погляд на Другу світову війну мав в Україні запізнілий happy end. Хоча тогочасна боротьба за незалежність закінчилася поразкою, визволення України від комунізму 1991 року націоналісти прямо пов'язують із акціями ОУН і УПА часів війни та опором Советам у 1940-х. У Західній Україні цей наратив має дуже конкретні прояви: старі радянські меморіяли часто перетворюють на меморіяли українських змагань за незалежність; нові монументи та місця пам'яті, як-от на Личаківському цвинтарі у Львові, глорифікують воїнів ОУН, УПА і навіть Дивізії Ваффен-СС «Галичина» та вшановують пам'ять жертв радянських репресій. При цьому не зникає чи навіть посилюється один аспект радянського наративу: геноцид українських євреїв не лише маргіналізовано чи навіть цілковито замовчувано, а – людей та організацій, які брали в ньому участь, більше не засуджують, але прославляють як героїчних синів України.

Поза сумнівом, в Україні є науковці, які протистоять переписуванню історії. Проте наразі видається, що їхні голоси ані надто помітні, ані надто численні. Тож із цієї перспективи можна сказати, що ще чимало має бути зроблено для протидії течії заперечення, пониження та переписування історії.

Колаборація – Визволення – Окупація

Історію війни насправді не завжди пишуть переможці. Чималу частину історії Другої світової, наприклад, написали німецькі історики. Ба більше, якщо нацисти виграли війну проти беззахисних євреїв, але програли союзним арміям, історію Голокосту німці та євреї писали разом. Це правда, що погляди на те, чим є колаборація й опір, визволення й окупація, перемога й поразка, значною мірою залежать від перспективи конкретної людини. Такі перспективи можуть бути національними, так само як і залежати від специфічного становища справжнього чи потенційного протагоніста у подіях.

Тож коли йдеться про історію України у Другій світовій війні, саме перспектива протагоністів є визначальною. Наприклад, кінець польської влади на теренах, окупованих 1939 року Радянським Союзом, в очах польського населення був іноземною окупацією; тамтешні українці та євреї сприймали нову владу набагато прихильніше, хоча їхнє ставлення також залежало від політичних уподобань та економічного статусу. Окупацію тих самих теренів німцями 1941 року українські націоналісти розглядали як визволення від радянського панування та шанс на незалежність, євреї – як катастрофу, поляки ж відчували загрозу і з боку нових окупантів, і з боку українських сусідів. Те, що в очах українських націоналістів було боротьбою зі спільним із німцями ворогом і підготовкою до незалежності України, для євреїв означало колаборацію з тими, хто прийшов їх знищувати.

І навпаки, якщо єдиною надією євреїв 1944 року було повернення Червоної армії, українські націоналісти дивилися на це повернення як на катастрофу, що зруйнує їхні незалежницькі плани. За іронією долі, у той час німецькі частини подеколи захищали євреїв і поляків (які зазнали етнічної чистки від загонів УПА на Волині) від українських вояків і бандитів. Тож Совети звільнили євреїв й окупували українців чи принаймні національно орієнтовану частину населення.

Мені видається, що одним із найадекватніших способів дослідження цього комплексного і суперечливого періоду є залучення напрочуд багатих, але вкрай мало вивчених, масивів свідчень, що збереглися у розмаїтих архівах та книгозбірнях, особливо в Польщі, США та Ізраїлі. Основна частина цих свідчень походить від євреїв, які вижили; але маємо також спогади поляків та українців. Інші важливі джерела зберігаються в Німеччині та Австрії, зокрема записи повоєнних процесів над німецькими злочинцями, під час яких було також зібрано значні ресурси свідчень очевидців.

Такі свідчення та юридичні документи, особливо у зіставленні з документацією окупантів, публікаціями груп опору, адміністративними джерелами з окупованих територій тощо, можуть сприяти створенню докладнішого й розмаїтішого опису ситуації на локальному рівні. Мої власні студії показали, зокрема, що із заглибленням у повсякденне життя під окупацією відмінності між колаборацією й опором, співучастю та порятунком, засудженням і зрадою стають щоразу проблематичнішими. Навіть більше, як я вже наголошував в інших працях, сама ідея «сторонніх спостерігачів» (bystanders) у численних маленьких багатокультурних спільнотах Західної України цілковито позбавлена сенсу. В містечках, де масові вбивства стали щоденною рутинною, ніхто не міг лишитися байдужим до того, що відбувалося за вікнами, на вулиці, у парку чи прилеглому лісі. Власність переходила з рук в руки, щойно людей забирали і розстрілювали. За таких умов однозначне розмежування колаборації та опору вельми непросте. Дехто з людей, які переховували інших, потім виказували їх; дехто із тих, хто приєднався до виконавців, одночасно рятував жертв. Були й такі, хто пішов до поліції, аби unikнути призову до СС; хтось зрадив своїх сусідів лише заради кращого помешкання чи меблів або й навіть шматка цукру. Писання такої історії далеке від героїчного нарративу, але безпосередньо стосується людськості в її найгірших та найкращих проявах.

Можливо, найістотнішим аргументом на користь широкого залучення свідчень як історичних документів у цьому контексті є великий масив інформації про порятунок євреїв українцями та поляками. Напевно, це не було аж так поширеним явищем, зрештою, як і в більшості інших країн Європи. Однак такі історії набувають значно більшої ймовірності, якщо їх оповідають урятовані, а не ті, хто шукає ретроспективної слави. Якщо прагнути повнішої, багатшої та збалансованішої історіографії доби, варто почати із самого серця п'їтьми і передусім дослухатися до голосів тих, хто

бачив її на власні очі й вижив – завдяки своїм сусідам або просто бідним селянам, які мешкали у глухих закутках, які побачили в них людей і ризикували власним життям та життям своїх родин заради порятунку ще однієї душі.

Порівняння і табу

На мою думку, в цій темі немає місця для табу. З інших прикладів знаємо про згубний, руйнівний ефект таких табу. Розмова про геноцид євреїв інакше, ніж у найзагальніших фразах, була табуованою в Західній Німеччині впродовж двох перших повоєнних десятиліть – поки колишні нацисти спокійно ходили вулицями. Навіть пізніше німецькі науковці надавали перевагу так званому функціоналістському підходу до історії Третього Райху, внаслідок чого перспективу жертв було майже повністю знехтувано або зведено до рівня «мітичної пам'яті». Чим більше німці могли подивитися в очі минулому або, як вони самі це окреслили, подолати його, тим більше вони були здатні лібералізувати власне суспільство і звільнитися від привидів репресій та замовчування. У Франції перші десятиліття Четвертої та П'ятої Республік ґрунтувалися на голістському «міті опору», за яким більшість французів героїчно воювали з німцями, а колаборанти на чолі з Петеном становили мізерну меншість. Лише у 1970-ті і 1980-ті роки французі почали усвідомлювати масову колаборацію та відмовилися від прихованого протиставлення депортованих за опір окупації убитим через їхню так звану «расу».

У Польщі, набагато ближчій до України географічно та історично, «змагання у віктимізованості» ще у 1990-ті роки було дуже сильним. Табу на розмову про унікальну долю євреїв за окупації та заперечення польської колаборації й антисемітизму допомогли увічнити ті самі антиєврейські погляди, наявність яких було ідеологічно заперечено. В Німеччині лише поява покоління 1968 року та трансляція телесеріалу NBC «Голокост» допомогли поширити публічне усвідомлення Голокосту як людської події, а не абстрактного зла. У Франції, щоб остаточно підважити старий голістський міт, знадобилося втручання американського історика, який вивчив німецькі документи, та режисера, чий батько утік з Німеччини як єврей. У Польщі мало місце втручання кількох поетів та зрештою еміграційного єврейсько-польського історика, який задокументував участь місцевих поляків у вбивстві своїх єврейських сусідів. Усі ці події, попри опір консерваторів і націоналістів, мали значний вплив на молодше покоління німців, французів і поляків. Національні табу роздмухують ті, хто не вірить у власну націю та її ідентичність, хто переконаний, що брехня і замовчування безпечніші за правду. Звісно, вони не мають рації.

Україна – це країна, що постає з довгої історії іноземного панування, окупації, репресій та насильства. Це також країна з багатою мультикультурною та полірелігійною історією. Саме це минуле слід презентувати

молодим поколінням: із його періодами слави і творчости та моментами розпачу і знищення. Немає підстав побоюватися, що це послабить українську національну ідентичність. Навпаки, це лише зміцнить її. Усвідомлення багатогранности минулого, розуміння України як осердя різних культур, як амальгами історій, мов і традицій лише зміцнить молодих українців у їхньому прагненні боротися з неосвіченістю й нетерпимістю і створити суспільство, яким вони пишатимуться. Правда про минуле відчинить двері до кращого майбутнього.

Олександр Лисенко, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (*ukr2ww@mail.ru*)

Певно, тільки у пострадянських державах історіографія війни так і не змогла позбутися обтяжливих пут соціального замовлення. Покликані в комуністичні часи обслуговувати визначену ідеологічну нішу, історики і донині відчують прагнення певних політичних сил тримати їх за приручених інтерпретаторів власних версій війни. За принципові заперечення сталінської візії історичного процесу Другої світової війни на адресу науковців неодноразово сипалися звинувачення у зневажанні ветеранів і пам'яті полеглих та багатьох інших «гріхах». Щоправда, радянська історіографічна й методологічна спадщина має доволі відчутну інерцію, що виявляється в надмірній увазі до воєнно-політичної історії, макропроцесів і якомусь обережному (коли не боязкому) ставленні до проблематики мікроісторії, соціальної історії, морально-психологічних аспектів війни. Людський вимір війни так і не став у нас самостійним напрямом дослідницьких зусиль, хоча представники молодшого покоління істориків наполегливо виводять його з-за громіздких лаштунків позитивізму на авансцену наукового зацікавлення.

Найзапеклішими полями зіткнень на початку 1990-х стало тлумачення вересневих подій 1939 року, діяльність ОУН і УПА, проблема відповідальности керівництва СРСР за поразки і втрати у війні. Саме в той час на повний голос пролунало питання про «ціну перемоги», яку історики потрактували як невиправдано високу. Вдалося встановити (хоча і доволі наближено) число громадян України, які воювали у складі Червоної армії (від 6 до 7 млн замість 4,5 млн у радянських джерелах). Загальні людські втрати України оцінювалися у 8–10 млн, а демографічні – у 13,5 млн. Пошукові зусилля в цьому напрямку сприяли активізації віктимологічних досліджень, орієнтованих на вивчення долі й поведінки жертв війни.

Емансипація історичної науки дала змогу взятися за опрацювання найбільш дражливі для сучасного суспільства теми, пов'язаної з ОУН і УПА. Попри те, що лише від 1998 до 2002 року з'явилося близько 1400 публікацій з цієї проблематики, широка громадська думка формується під впливом не наукової літератури, а політизованих засобів масової інформації, а отже,

радше на емоційних оцінках, аніж на власних висновках, що ґрунтуються на документах. Дотепер склалися три підходи в науковій та науково-популярній літературі: одні автори засуджують діяльність самостійницьких сил, другі – героїзують і романтизують борців за Українську соборну суверенну державу, треті – намагаються розібратися у хитросплетіннях політики і дипломатії, державницьких намірів та особистих амбіцій, викликаного воєнними обставинами насильства і нічим не виправданою жорстокості.

Під егідою робочої групи на чолі з Станіславом Кульчицьким підготовлено кілька десятків серйозних наукових видань, узагальнювальні нариси «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія» (К., 2005), а також збірник документів у 6 томах, два з яких уже вийшли друком. Крім того, 2006 року робоча група підготувала історичний висновок про діяльність ОУН і УПА, який було взято до уваги під час підготовки низки Указів Президента України та постанов Кабінету Міністрів. Тепер – слово за юристами, які колись одночасно з істориками дістали завдання підготувати правовий висновок.

Однією з підвалин комуністичного «міту війни» є твердження про «всенародний характер» боротьби у ворожому тилу. Нині число учасників антинацистського руху Опору зменшилося з офіційних 500 тис. до 90 тис. Хоча за останні 15 років інтерес до цієї тематики поступово зменшується, проте видання, підготовлені в ЦДАГО України (А. Кентій, В. Лоцицький), відповідають критеріям наукового дослідження і подають антинацистську боротьбу радянських партизанів у всіх її вимірах, неупереджено і на широкому корпусі критично осмислених джерел.

Свою тривалу історію має і міт про стійку ксенофобію, притаманну українцям. Він розпадається на кілька «етнічних» мітів про антиєврейське та антипольське ставлення титульної нації республіки.

На думку В. Нахмановича, голови Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного яру, сучасна єврейська й німецька історіографія перебуває під впливом англо-американського міту про Другу світову війну, в якій «добродішні сили демократії перебороли злочинний тоталітарний режим», і звертає увагу на такі наслідки цього впливу:

По-перше, поза увагою дослідників мають залишатися питання відповідальності союзних держав за Голокост, як наслідок відмови до і під час війни прийняти єврейських біженців з Німеччини і окупованих нею країн, так і ігнорування закликів до знищення нацистських таборів смерті. Це також приводить до замовчування проблеми відповідальності радянського режиму за знищення єврейського населення України внаслідок відсутності своєчасного інформування і організованої евакуації.

По-друге, до «ворожого стану» автоматично зараховуються всі ті структури і навіть народи, які під час війни намагалися вирішити проблеми свого національного самовизначення або у співпраці з німцями, або навіть не співпрацюючи з німцями, протистояти у збройній боротьбі силами союзників...

Для історії євреїв в Україні це надає можливість і навіть потурає бажанню звинуватити український національно-визвольний рух як відповідальний либонь чи не за всі антиєврейські акції.

Останнім часом в Україні захищено всього кілька дисертацій, присвячених регіональним аспектам втілення нацистської політики «остаточного вирішення єврейського питання»; більшість опублікованих статей, спогадів, збірників документів мають публіцистичний характер. Вочевидь, українсько-єврейські стосунки під час війни мають стати предметом інтелектуальної атаки на зразок того, як це відбулося в питанні польсько-українських стосунків.

В Україні сплеск пошукових зусиль українсько-польських стосунків у роки війни припав на кінець 1990-х – початок 2000-х років, що було спричинено наближенням 60-річчя трагічних подій на Волині. Справді титанічна робота польських та українських науковців, їхнє прагнення, попри суттєві розбіжності в стартових оцінках, почути аргументи один одного, обопільна терплячість і коректність дозволили пригасити поодинокі спалахи політичних спекуляцій довкола цієї тематики. Видання 10 томів матеріалів зустрічей українських і польських колег заклали підвалини глибокого, неоднорічного, стереоскопічного трактування цих подій, а унікальний українсько-польський проєкт «Польща та Україна у 1930–1940-х роках ХХ століття» заклав потужну джерельну базу під майбутні дослідження. Якщо упродовж 1990–2003 років в Україні з'явилося понад 700 публікацій на тему українсько-польських стосунків, то після цього кількісні параметри, що характеризують зацікавленість науковців цією темою, різко зменшилися. Проте й донині є підстави говорити про існування двох напрямків: «поміркоvanого» (І. Ільюшин) та «апологетичного» (В. Сергійчук). Можна лише прогнозувати, що проблема дедалі більше наблизатиметься до суто наукового формату, а її емоційне сприйняття заступлять зважені дослідницькі підходи. Те саме хотілося б побажати тим, хто вивчає польсько-український трансфер 1944–1946 років та інші примусові міграційні акції, що ґрунтувалися на етнічних засадах.

У радянській літературі «по той бік» ідеологічного фронту перебували релігійні інституції, яким невтомно пророкували швидкий крах. Зняття ідеологічних шлюзів породило бум довкола цієї тематики, і дотепер в Україні захищено десятки дисертацій, написано сотні книжок про церкву.

Окупаційний режим і в доперевбудовні часи викликав жвавий інтерес науковців. Однак, працюючи на контрастних характеристиках сталінського й гітлерівського режимів, радянські історики заповнили (до того ж під гострим ідеологічним «соусом») лише деякі лакуни в історії окупації. Сучасні дослідники взялися до широкого кола питань, що охоплюють функціонування адміністративного апарату, допоміжної та охоронної поліції, заходи в аграрній, культурно-освітній, релігійній сферах. Інтенсивну діяльність щодо фіксації усних спогадів учасників війни, зокрема т. зв.

остарбайтерів, провадять кілька наукових центрів. Значний пізнавальний потенціал посідають питання, пов'язані з життєдіяльністю великих соціальних груп, станів, а також тимчасових макро- і мікрокорпорацій, що склалися саме під впливом воєнних подій. У цьому напрямку вже теж зроблено перші кроки: маємо кілька монографій з історії селянства, робітництва, дітей та підлітків воєнної доби.

Здавалося б, на тему відбудовних робіт в Україні написано так багато, що її можна вважати вичерпаною. Однак виявилось, що й тут існує ресурс – у питанні використання праці військовополонених та інтернованих, примусових мобілізацій цивільного населення з інших регіонів республіки, компенсації виробничих потужностей, техніки, сировини, евакуйованих на схід. Окрема проблема, що виходить безпосередньо в практичну площину, – реституція культурно-історичних цінностей, вивезених з України.

Конфронтація в суспільстві довкола суперечливих, дихотомічних сторінок минулого значною мірою знаходить пояснення в традиційній для радянської епохи експлуатації образу ворога чи образу «чужого», «іншого». Вся історія більшовицької системи переконує в тому, що пошук і боротьба з «ворогами» (дійсними та уявними) перетворилися на внутрішній рушій, мобілізаційний і керівний важіль, який уміло використовувала кремлівська верхівка. «Чорно-білий» підхід у ставленні до «інших» майже на генетичному рівні закріпився у людей старшого покоління, став способом мислення і моделлю поведінки. Нині цю особливість масової свідомості експлуатують у своїх вузькопартійних інтересах більшість політичних сил. У науковій літературі неухильно формується відмінна тенденція, що демонструє прагнення відмови від демонізації образу «іншого», розгляду мотивів його дій і самих дій у детермінованому історичним контекстом інтер'єрі, а також беззастережного «вболівання» за «своїх». Поступово змінюється в бік скорочення номенклатура «чужих», що засвідчує істотну, принципову за змістом еволюцію цінностей.

Феномен колаборації належить до найконтroversійніших і політично гострих тем історії Другої світової війни. Якщо не зважати на заангажовані публікації в жанрі провокативної публіцистики, то, крім відомої праці російського історика М. Семиряги, на пострадянському просторі донедавна не було солідних досліджень із цієї проблематики. Зайве нагадувати про політичні замовлення, які час до часу збуджують громадську думку. А от про джерельну базу з цієї теми варто сказати кілька слів. Документи, в яких розкривається ця сторінка війни, зберігаються майже виключно в галузевих архівах спеціальних служб. В архіві Служби безпеки України дослідникам видають слідчі справи тільки тих репресованих, яких було реабілітовано. Узагальнювальних і аналітичних матеріалів, а також документів, що можуть бути використані з метою дискредитації, не розсекречують. Майже всі, хто в той чи інший спосіб співпрацював з окупантами, пройшли крізь сито перевірок радянських служб і були покарані у найсуворіший спосіб –

від заслання до розстрілу. Уникнути відповідальности вдалося одиницям. Отже, колізії з правовою і моральною сатисфакцією не існує. Однак існує проблема дефініцій, а отже й визначення справжніх об'єктів судових переслідувань і морального цькування. Ще один парадокс нашої дійсности полягає в тому, що ми оцінюємо дії тих, хто жив на окупованій території України, згідно з юридичними нормами, виробленими ще в 1942–1945 роках, не заглиблюючись у деталі цих документів (які, до речі, давали чітке визначення «зрадника батьківщини» і вказували обтяжувальні обставини), наголошуємо на тому, що сучасне суспільство має трактувати проблему співпраці місцевого населення з окупантами із сучасних цивілізаційних позицій, не виправдовуючи при цьому тих, хто вчинив злочини проти людства. Певно, праці А. Боляновського та В. Шайкан, публікації І. Дерейка, що вже вийшли в Україні, можна розглядати як перші спроби поставити надійні перешкоди на шляху інсинуацій та спекуляцій довкола цієї дражливої теми.

Щодо третього запитання, стало вже загальним місцем говорити про те, як західна (а віднедавна і східна) наука випереджає вітчизняну. Іманентні риси сучасної української історичної науки є органічним продуктом процесу, що розвивається за внутрішніми алгоритмами, запрограмованими (бажаємо ми того чи ні) всім попереднім ходом подій, ментальністю суспільства і його запитамі, поведінкою політикуму і замовленням держави. Якщо міркувати в такій площині й прийняти за природний стан речей те, що відбувається в останні 20 років, то слід визнати, що по-іншому статися й не могло. Хіба що в Україну мали десантуватися чи іммігрувати тисячі озброєних новітніми методологічними підходами, концепціями і методиками науковців, які мали повести корабель Кліо у фарватері світової науки. Оскільки цього не сталося, ми можемо сподіватися екстенсивним (хоча ліпше було б інтенсивним) шляхом набути нових ознак, що дозволить позбавитися принизливого статусу мешканців наукової периферії і тавра невиправних нарцисистів.

Щоб відійти від простого переліку недосліджених/маловивчених сюжетів Другої світової війни в українській історіографії, пропоную зупинитися на декількох концептуальних проблемах, що потребують посиленої уваги наукового співтовариства.

Проблема джерел. За останні 15–20 років значно розширилися інформаційні обрії за рахунок Інтернет-ресурсів, книгообміну, видання перекладених праць. Однак, як і колись, більшість архівів і книгозбірень світу залишаються для українських дослідників недосяжними. Спільну радянську історію монополізувала Російська Федерація, а рівень відкритості й доступ до її архівів коливаються залежно від політичної кон'юнктури і взаємин з тим чи іншим урядом України. Останнім часом вітчизняні історики активно опрацьовують польські архівні фонди, значно меншою мірою – сховища Німеччини, Румунії, Великої Британії, США та інших країни. Що б там не говорили про можливості, пов'язані з міжнародними програмами наукового

обміну і дослідницькими грантами, навіть для провідних фахівців домогтися їх отримання – рідкісна удача (за поодинокими винятками). А інших джерел фінансування навіть короткотермінових наукових відряджень майже не існує. От і доводиться українським дослідникам вдовольнятися тим, що перебуває в зоні досяжності, а це не сприяє ані розширенню тематичної палітри, ані повноцінній аргументації.

У зв'язку з цим особливої актуальності набувають «нові» джерела: письмові та усні спогади, щоденники, епістолярій, речові докази воєнної доби, картографічна продукція, ілюстрації, фотоматеріали тощо. На Заході ці різновиди джерел давно набули статусу повноцінних і самодостатніх, визначили потужні дослідницькі напрями соціальної, інтелектуальної, гендерної, усної історії, воєнної антропології, історії побуту та повсякденності.

Методологічна база. Одним із яскравих виявів незрілості сучасної історичної науки є погана орієнтація більшості дослідників (незалежно від віку) в проблемах методології. Це ускладнює вибір методологічних орієнтирів, конкретизацію дослідницьких завдань і засобів їх вирішення. Достатньо наосліп відкрити кілька авторефератів дисертацій (зокрема докторських), щоб знайти цьому підтвердження. В Україні більшість істориків, напівсвідомо працюючи з еkleктичним набором дослідницького інструментарію, цілком у дусі наукового позитивізму свято вірять у досяжність «об'єктивної реальності», позиціонуючи її як стрижень обраних методологічних підходів. Як тут не згадати іронію Г. Зіммеля, коли він писав про історичний реалізм у мистецтві, «представники якого переконані, що вони зображають дійсність, не помічаючи того, як сильно це зображення стилізує реальність».

Тим часом дисертаційні проєкти з полігону наукових гіпотез та ідей вже давно перетворилися на засіб інкорпорації в наукову спільноту, а в гіршому випадку – слугують формальними атрибутами елітарності для тих, хто займається бізнесом чи політикою і здатний оплатити інтелектуальні послуги професіоналів-заробітчан.

І наостанок: від 1992 року в Україні не захищено жодної (!) дисертації з питань теорії, методології чи історіографії періоду Другої світової війни. Хіба це не ознака інерції, небажання йти непроторованими стежками теоретичних пошуків, порушувати нетривіальні наукові проблеми, дискутувати, висувати власні гіпотези й аргументовано їх обстоювати?

Термінологічна «війна». Разом із ідеологізованою субординацією подій з радянської історіографії в сучасну перекочували ідеологеми комуністичної доби. Ця проблема могла б залишитися в суто схоластичній чи лінгвістичній площині, якби не родова властивість продуктованих партійними ідеологами вокабулярій вступати в конфронтацію з усім, чого вони торкаються. Лінія протистояння у «війні дефініцій» проходить уже на рівні базової ідіоми «Велика Вітчизняна війна», яка з 1940-х років посіла центральне місце в ієрархії понять, набула сакральності-трансцендентності

властивостей, та поняття «Друга світова війна», що в радянські часи не те щоб зовсім затирали, однак уживали адресно й дозовано – до подій 1939–1941 років та операцій на інших театрах бойових дій.

Ідеологічний інгредієнт присутній і в інших поняттях, що ними оперують історики Другої світової війни: «народне господарство», «німецько-фашистський окупаційний режим», «тимчасово окупована територія», «Велика Перемога», «всенародна боротьба». Стійке закріплення подібних слів у офіційних документах і наукових працях засвідчує його концептуальний зв'язок із радянською версією війни.

Санація понятійного апарату, його адаптація до сучасних вимог науки має слугувати прискореній інтеграції вітчизняної історіографії до світового процесу історіописання.

Анджей Гіль, габілітований доктор, керівник наукового відділу Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні (andrzej.gil@iesw.lublin.pl)

З низки цікавих питань, винесених на обговорення у форумі, хотів би зосередитися на проблемі, що її вважаю однією з найважливіших: розуміння і застосування в українському науковому і публічному дискурсі поняття «Велика Вітчизняна війна». Намагатимуся, з огляду на обмежений обсяг такого формату тексту, представити свою позицію якомога лапідарніше, тож заздалегідь прошу вибачення за спричинені цим спрощення.

Для мільйонів громадян Радянського Союзу, а нині – пострадянських держав, безумовним терміном на позначення останньої війни є «Велика Вітчизняна війна». Лише дехто (напевно, абсолютна меншість) ототожнює його з терміном «Друга світова війна». Вітчизняна війна тривала від 22 червня 1941 року до 9 травня 1945 року й почалася нічим не викликаним нападом гітлерівської Німеччини та її союзників на СРСР. Щоб не тільки прогнати агресорів, а й звільнити окуповані народи Європи та приєднати їх до великої родини соціалістичних країн, довелося принести багато жертв і докласти неймовірних зусиль мільйонів громадян радянської держави. Таке бачення дійсності є загальноприйнятим не тільки в Росії чи Білорусі, а й в Україні, і – наскільки я можу судити зі свого знання ситуації – нічого в цьому не змінилось. Не вважаю, отже, правдивою тезу про зусилля, яких доклало наукове середовище до зміни радянського образу «Великої Вітчизняної війни» у свідомості громадян України, навіть – що є парадоксальним, але тільки на перший погляд, – беручи до уваги відмінності історичного досвіду мешканців Волині й Галичини.

Образ подій 1939/1941–1945 років, поширений радянською пропагандою через численні канали впливу, засів у свідомості громадян сучасної Росії, Білорусі чи України (а також інших пострадянських країн) занадто міцно, щоб можна було його швидко змінити. Зокрема тому, що в цих країнах немає жодних сил, які б хотіли це зробити. Це стосується не тільки Росії

чи Білорусі, де міт «Вітчизняної війни» належить до офіційної політики в галузі історії і легітимізує дії влади. Видається, що й Україна користує з цього міту, витворюючи своє почуття історичної спільноти і національного патріотизму.

Виникає враження, що між науковим і політичним середовищами існує повна згода, навіть попри проблему локалізації в історії України західноукраїнського націоналізму. В моделі «Вітчизняної війни» легко узгоджується радянське бачення історії війни і діяльність націоналістичного підпілля.

І в цьому немає жодного парадокса. Зверну тут увагу на не менш цікавий факт, як сучасні мешканці Галичини й Волині сприймають міт козаччини як свій власний. Нині культ козаків і козаччини не викликає жодних рефлексій у людей, чийх предків тисячами мордували й переслідували ті самі козаки під час повстання Хмельницького. А проте постать Богдана Хмельницького, одним із головних гасел політичної діяльності якого була ліквідація уніятської церкви, належить до числа національних героїв галицького пантеону. Те, що ця проблема відсутня в широкій суспільній свідомості, є цілком для мене зрозумілим, бо й звідки їй там узятися? Однак те, що вона не стала предметом рефлексії професійних істориків (за поодинокими винятками, які тільки потверджують правило), теоретично обізнаних з історичними джерелами та знаряддями для їх оцінки, – цього я не можу зрозуміти. Зауважмо також, що замість ретельних історичних досліджень нам пропонують черговий міт, цього разу «козацької революції», в основі своїй примітивно антипольський і до того ж абсолютно ненауковий. Свідомо вживаю тут таких гострих слів, щоб передати свій біль щодо трагедії нерозуміння зусиль багатьох тогочасних русинів – пращурів нинішніх українців і білорусів, які прагнули примирити «Русь із Руссю» і створити таку модель співіснування, яка би враховувала різноманіття шляхів їх розвитку, насамперед релігійного, а також, у майбутньому, й державного. Чому ж тоді уніятському єпископові Якову Суші відмовляють у праві бути присутнім у сучасній українській свідомості тільки тому, що під Берестечком він став по інший бік конфлікту, ніж Хмельницький? Це запитання, як на мене, таке ж добре, як і те, чому сучасна українська історіографія не поклала край проблемі «Великої Вітчизняної війни».

Проблема криється не в семантиці, чи війна «світова», чи «вітчизняна», а в змісті й значенні, якого «Вітчизняній війні» первісно надала радянська прапаганда і яке цілком продовжують українська наука і суспільство, а також (сподіваюся, що радше ненавмисне) українська держава. Спроцуючи, «Вітчизняна війна» – це велика національна слава, «Світова війна» – це велика, до певної міри політична, проблема.

У такому невеликому за обсягом тексті неможливо проаналізувати цю проблематику в цілому, зрештою не вважаю себе компетентним робити це. А проте хотів би спинитися на кількох її аспектах. Насамперед варто

сказати про велику амбівалентність у трактуванні Україною й українцями останньої війни. З якого боку не поглянь, вона мала один засадничий наслідок – об'єднання (деякі неприєднані патріоти напевно скажуть, що неповне) українських земель в одній державі, й не так істотно, що тоді вона називалася Українською Радянською Соціалістичною Республікою. Цей процес був, звісно, розтягнений у часі – від вересня 1939-го до 1945 року, але увінчався успіхом.

Особливо в офіційній версії, прийнятій у широких суспільних колах, «Вітчизняна війна» подає Україну в ролі (та ще й яскравій) жертви – стосовно всіх сусідів: Польщі, Румунії, Угорщини, Чехії та Словаччини, а насамперед гітлерівської Німеччини і сталінської Росії. Результат «Вітчизняної» – це компенсація для України за величезні жертви і втрати, яких вона зазнала.

Таке бачення історії цілком безрефлексійно залучає до національної пам'яті українців усі акти порушення міжнародного права й двосторонніх угод, як і військову диктатуру й агресію, що їх радянська держава виявляла до країн і спільнот Центрально-Східної Європи у 1939–1945 роках. Україна не хоче пам'ятати, що для них немає «Великої Вітчизняної», а є натомість Друга світова війна, яка до того ж розпочалася насправді не 1 вересня 1939 року, а на кілька днів раніше – 23 серпня у Москві. Німецько-радянський договір, згідно з яким обидві держави поділили між собою держави цього регіону, не був реалізацією одвічних мрій про возз'єднання українського та білоруського народів, а виявився брутальним актом насильства обох тоталітаризмів – коричневого і червоного – щодо своїх сусідів.

Дії СРСР у 1939–1945 роках, наслідком яких були зміни кордонів у цьому регіоні Європи, у цих країнах оцінюють досить однозначно, але це, проте, не означає, що їх наслідки підлягають чи підлягатимуть будь-якому перегляду в майбутньому. Однак ніхто не може відмовити полякам, словакам чи румунам у пам'яті про їхній досвід і втрати часів Другої світової війни, пов'язані з діями і наслідками радянського військового та політичного вторгнення.

Нагадаємо тут, що радянсько-німецький договір, укладений 23 серпня 1939 року, був політично-військовою угодою з далекосяжними наслідками для Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії та Румунії. В результаті цього договору вони втратили незалежність (окрім Фінляндії), зазнали брутальної окупації і, формально належачи до табору переможців у Другій світовій, втратили значну частину своєї території (або й усю, як балтійські країни) на користь СРСР. Жодна з цих держав не могла протистояти ані гітлерівській Німеччині, ані тим більше Радянському Союзові.

Польська держава уклала з Радянським Союзом кілька двосторонніх угод, що регулювали їхні взаемосусідські відносини. Першою був Ризький трактат 1921 року, що визначав і затверджував кордон між ними, який сторони угоди повинні були вважати остаточним. 1932 року обидві держави

підписали пакт про ненапад, продовжений 1934-го на наступні десять років. Напад радянських військ 17 вересня 1939 року й укладення договору з Німеччиною 28 вересня 1939 року були виявом відвертого нехтування міжнародних і двосторонніх міждержавних угод. Звісно, що радянська сторона знайшла для цих дій багато виправдань, посилаючись зокрема (що є парадоксальним на тлі тогочасної пропаганди) на національні інтереси, прикриваючись гаслом про возз'єднання білоруського й українського народів. Однак неспростовним є той факт, що напад 17 вересня й подальші акти приєднання було здійснено всупереч усім правовим нормам, ґрунтуючись лише на одному праві – праві сили.

Схожа ситуація була з Румунією, яку 1940 року змусили віддати Північну Буковину й Бессарабію, як і з Чехословаччиною, що в неї 1945 року не тільки примусово відібрано Закарпатську Русь, а й принагідно загарбано східну частину Словаччини.

Я не думаю, що бодай одне коло науковців з українського історичного середовища виявило бажання подивитися на ці події з іншої позиції, аніж з тієї, що цілком приймає дії радянської влади 1939–1945 років, що призвели до перенесення кордонів цієї держави далеко на захід від кордонів серпня 1939 року. Тут міг «Великої Вітчизняної війни» є найбільш продуктивним, а те, що відбувалося між 23 серпня 1939 року і 22 червня 1941 року, не пов'язане із нею в жоден логічний спосіб. Немає, отже, радянсько-німецької політичної, економічної й військової співпраці, немає також вигідних для її сторін наслідків. Немає жодних жертв – польських, румунських чи будь-яких інших, а є тріумф історичної справедливості – возз'єднання.

Вже чую голоси, що лунають на осуд «польського націоналіста». Та дозвольте запитати: що відрізняє поборника об'єднання українських земель 1939 року від поборника об'єднання Буковини, Бессарабії та Трансністрії з румунською батьківщиною 1941 року? Чому засуджуємо румунську окупацію цих земель у 1941–1944 роках? Чи ж не мали румуни (і не мають нині) права на патріотизм відповідно до того, як вони його визначають і розуміють? Чим відрізняється соборна Україна від *Romania Mare*?

Я не закликаю тут до історичного релятивізму. Не маю також на меті переконувати будь-кого прийняти чужі ідеї як власні. Проте витіснення зі сфери власних зацікавлень почуттів інших щодо їхнього історичного досвіду – що, як на мене, має місце у випадку української історіографії в стосунку до подій Другої світової війни в регіоні Центрально-Східної Європи, – вважаю дуже симптоматичним.

Наскільки дозволяє мені моя компетенція, можу ствердити, що сучасна українська історіографія успадкувала радянський підхід до останньої війни як до «Вітчизняної», трактуючи її (попри усю складність проблеми) як один зі своєрідних «підставових мітів» сучасної України. Не думаю також, що в її межах насправді існували інші підходи до тлумачення цієї теми.

Важко не прийняти доконаних фактів і підважити уявлення, що налічують уже кілька десятиліть. Не про це тут ідеться. Ніхто при світлому

розумі в нашій частині Європи не закликає до перегляду будь-яких кордонів. Не може також метою будь-якого наукового середовища бути розпалювання етнічної, суспільної чи релігійної ворожнечі. Видається, що найрозсудливішим було би прийняти існування іншого кута зору на проблеми, пов'язані з Другою світовою війною. Врахування іншого, неукраїнського, погляду може тільки збагатити українську історіографію. А підставою для цього є насамперед джерелознавчі дослідження, позбавлені будь-яких упереджень і накидання певних уявлень. Чи це можливо? Залишається тільки сподіватися...

Александр Гогун, науковий співробітник кафедри історії Східної Європи Університету ім. А. Гумбольдта (Берлін). Готує до друку в Москві книжку з історії радянських українських партизанських формувань. (gogun@yandex.ru)

Успіхом мені видається те, що на перший план виходить образ війни як народної трагедії, а тема подвигу відходить на другий план. Наявність двох планів – уже важлива зміна, порівняно із ортодоксально-радянським методом опису війни як суцільного героїзму.

Можливо, з часом українські історики широко запровадять і третій план, що видається мені рівнозначним двом вищезазначеним, – план злочину. Друга світова війна принесла з собою страшні злочини, у яких було задіяно десятки і навіть сотні тисяч людей, зокрема громадян СРСР різних національностей. Як на теренах Радянського Союзу, так і за його межами.

Ракурс масових злочинів у дослідженнях щонайменше цікавий, він має шанс викликати значний суспільний резонанс та активний відгук небайдужих читачів.

Щодо другого запитання, то поділ народів на «державні» та «недержавні» в розрізі проблеми колаборації з нацистами, на мою думку, не дуже істотний, особливо якщо врахувати тодішню радянську систему, принаймні на словах інтернаціональну.

На мою думку, дослідник має зосередитися на збиранні та опрацюванні фактичної інформації, формулюванні висновків – не етичних, а аналітичних. Висновків і узагальнень, які пропонуватимуть читачеві диференційовану картину минулого, і при цьому зрозумілішу за ту, що існувала до появи книжки чи статті.

Що ж до місця українських дискусій про війну у світових дебатах, то вони фактично відсутні. І це дуже прикро. Шкода, що українські фахівці не вельми прагнуть видавати свої праці за кордоном (на Заході чи на Сході), а зосереджуються на публікаціях в Україні. До речі, приблизно те саме властиве сучасним російським дослідникам Другої світової.

Про сюжети, вивчення яких «потрібне Україні», волю змовчати. Висловлювання на кшталт: «Те, чим займаюся я, напрочуд потрібне українському суспільству», – відгонить егоцентризмом. А давати вказівки україн-

ським історикам, що вивчати і що читати, і твердити: «Ви цікавитесь не тим, чим варто було би цікавитися!» – означає виступати у ролі задержувача інтелектуального сноба. Якщо певна книжка доступна українському читачеві, досить нескладно перевірити, наскільки вона затребувана. Йдеться про статистику продажів, кількість рецензій, частоту згадок у різних ЗМІ та частоту покликань у публікаціях колег.

Відповідь на запитання про табуйовані теми не така вже й очевидна. Якщо із певної теми не з'являється публікацій, це не обов'язково означає, що про неї бояться говорити. Можливо, до цієї теми просто немає суспільного інтересу, а отже, книжку чи статтю не так просто видати. А можливо, це питання з якихось індивідуальних причин не викликає інтересу фахівців. Видається, що розвиток наук, особливо гуманітарних, де зазвичай немає і не може бути безпосередньо відчутих і верифікованих результатів, багато в чому має випадковий характер.

Іван Патриляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Т. Шевченка, автор монографії «Військова діяльність ОУН(б) в 1940–1942 роках» [2004]. (patrylyak@kv.chereda.net)

На п'ятнадцятому році незалежності нарешті час перестати боятися говорити правду про минулу війну та спробувати визначити «український рахунок» не лише категоріями людських і матеріальних втрат (що, безперечно, надзвичайно важливо), а й категоріями морально-психологічних і політичних втрат та здобутків української нації.

На жаль, сучасна українська історіографія не зуміла повною мірою відмовитися від стереотипів та інерційного мислення попередньої советської епохи, відтак вона не може дати чітку та недвозначну відповідь на низку підставових запитань, пов'язаних із місцем та роллю України в Другій світовій війні. Значна частка нещастя і колосальних випробувань, які випали на долю українського народу протягом 1939–1945 років, стали наслідком бездержавності української нації на політичній мапі старого континенту в міжвоєнний період.

Попри надзусилля самостійницьких сил, Україна напередодні чи під час війни так і не стала суб'єктом історії, а її гігантський господарський і людський потенціал використовували, головним чином, на користь ворожих сил, що стриміли до знищення фундаментальних життєвих підвалин української нації. Війна, що розпочалася у вересні 1939 року агресією Німеччини, а згодом – і ССРСР проти Польщі, чітко показала, що, прикриваючись інтересами українського народу, кожна зі сторін конфлікту лише використовувала українців з власною метою. Поляки рекрутували до своїх збройних сил близько 150 тисяч західних українців, які мали померти за державу, що їх всіляко принижувала та дискримінувала, а за рік до початку війни розробляла плани про переселення всіх підпольських

українців з рідних земель до Центральної та Західної Польщі. Гітлерівський Райх лукаво загравав з українською політичною еміграцією, недвозначно натякаючи на можливість створення незалежної держави на українських етнічних землях колишньої Польщі (хоча самі берлінські урядовці чудово знали, на чий вівтар буде принесено Західну Україну у вересні 1939 року). Нарешті, сталінський Союз, прикриваючись «визволенням єдинокровних братів», насправді здійснював свої криваві геополітичні комбінації. З жовтня 1939 року навіть у найбільш політично наївних галичан і волинян зникли останні ілюзії щодо української советської державности у формі УССР.

Через два з половиною місяці після «визвольного походу» Червоної армії проти Польщі десятки тисяч українців було втягнуто до м'ясорубки «незнаменитої» радянсько-фінської війни. Проте трагедія українців, які через відсутність своєї держави змушені були накласти головами за імперіялістичні російські інтереси у Фінляндії, була лише прелюдією до майбутніх жахів війни.

22 червня 1941 року розпочалася дивна війна. Війна, про яку в Советському Союзі багато говорили, але при цьому очікували на легку прогулянку на Захід (на зразок польської чи румунсько-прибалтійської кампаній), а не на катастрофічний погром у межах власної імперії. На жаль, всі сподівання українців на свободу та полегшення виявилися марними. Відступаючи, більшовики залишили після себе гори трупів розстріляних політв'язнів, попелища на місцях заводів і фабрик, руїни шахт і колгоспних споруд, попсовану техніку, знищені продовольчі склади. Нацисти принесли з собою не сподіване визволення, а терор, пограбування, депортації, публічні розправи, голод і безмірне приниження людської гідності. Мільйони українських військовополонених, які 1941 року добровільно склали зброю, сподіваючись на те, що їх звільнять, дадуть можливість чесно працювати на своїй землі або дозволять вступити до новоствореної української армії для боротьби з більшовизмом, були натомість замордовані голодом, хворобами і нелюдським ставленням охоронців у сотнях таборів, розкиданих на підконтрольних гітлерівському Райхові європейських просторах. Лютий терор червоних партизанів, провокації агентів НКВД, криваві гестапівські вакханалії виснажили і деморалізували українське населення. Відчайдушні заходи українських націоналістів, спрямовані на розгортання власної збройної боротьби, наражалися на мільйони перешкод, які, з об'єктивних причин, не завжди вдавалося подолати. Стікаючи кров'ю, Україна не мала свого голосу в світі бодай у вигляді екзильного уряду, визнаного на міжнародному рівні, її стогін залишався голосом волаючого в пустелі. Долю сорокамільйонного народу принесли в жертву геополітичним інтересам світових супердержав.

Однак випробування тривали. З 1943 року розпочалося активне вигнання вермахту з території України. Процес, уславлений сьогодні як «ви-

зволення України», насправді мав геноцидний характер стосовно корінної нації. Масові арешти на зайнятих Червоною армією територіях, наказ № 0078/42 від 22 червня 1944 року про вислання всіх українців, які жили під німецькою окупацією, до Сибіру та Середньої Азії. Мільйони українців, полеглих під час сталінської окупації Центральної Європи, більше ста тисяч наших земляків, які наклали головами у берлінській битві, розплачуючись життям за змагання советських маршалів, нарешті жорстока десятилітня пацифікація Західної України і штучний голод 1946–1947 років – це все наслідок української бездержавности, наслідок того, що українці йшли на смерть і муки за чужі імперіялістичні інтереси, гинули на чужій війні, яка не принесла їм ні свободи, ні гідного життя. Як би жорстоко це не звучало, але смерть одного бійця УПА чи підпільника ОУН принесла для справи визволення України набагато більше, ніж мільйонні жертви українців Червоної армії, десятки тисяч смертей українців, які полягли в польських, чеських, словацьких, румунських, угорських, французьких, канадських, американських, новозеландських, британських збройних формуваннях, чи майже десять тисяч полеглих дивізійників під Бродами. На жаль, мільйонні втрати українців у чужинських арміях на жоден крок не наближали український народ до головної національної мети – здобуття незалежної держави. Більше того, вони навіть не сприяли біологічному виживанню українців як окремого етносу. Один герой, який гине під національним прапором, створює невмирущий національний міт, що з нього вся нація черпає «поживні речовини» для свого зміцнення та зростання, а мільйон найгероїчніших людей, які жертвують своїм життям задля чужих і незрозумілих інтересів, у кращому випадку залишаються мітологізованими персонажами в спогадах власної родини, а в гіршому – слугують «добримом» для чужих національних сил, тоді як їхні власні діти й онуки продають їхні ж бойові нагороди колекціонерам на всіх ринках світу.

Однією з головніших проблем сучасного українського суспільства у сприйнятті подій Другої світової війни є, безперечно, панування у свідомості абсолютної більшості наших громадян «стандартизованих» стереотипів-кліше, нав'язаних советською школою та надпотужним пропагандистським апаратом колишнього СРСР, в асортименті якого були такі дієві засоби, як кінематограф, театр, художня література, поезія, пісні, меморіальні комплекси та музеї, «куточки бойової слави» тощо.

Протягом півстоліття після закінчення війни було накладено найсуворіше табу на будь-яку альтернативну думку чи погляд, які б не вкладалися в «канон» офіційної «чорно-білої» історії.

Я досі вражений глибиною того страху людей перед правдою про війну, перед можливістю виговоритись про побачене й пережите. На жаль, донині в Україні існують політичні сили, зацікавлені у культивуванні «відлакованих» стандартів радянської історіографії, і це не лише партії лівого спрямування, а й так звані ліберали та демократи, що таким чином прагнуть завоювати на

чергових виборах голоси співгромадян, які не позбулися інертного мислення. Відтак виявляється, що нікому в державі не потрібні зусилля ентузіастів задокументувати спогади учасників Другої світової війни всіх категорій, тільки вони можуть дати уявлення про цілісне полотно історичної пам'яті українського народу, зіткане з мільйонів найрізноманітніших епізодів. А лише така задокументалізована інформація дала би професійним історикам змогу фахово досліджувати різницю в історичному досвіді громадян України часів Другої світової війни у різних площинах (не тільки на осі Захід/Схід, а й за критеріями місто/село, молодь/старші, українці/неукраїнці тощо). Можливо, тоді ми б нарешті відійшли від накиннутих у старі часи ідеологем і почали б писати всеохопну, концептуально визначену історію України періоду Другої світової війни. А писати є про що. Як це не дивно звучить, але в колишньому ССРСР не було створено повноцінної академічної історії найбільшої війни людства. Дванадцять томів, написаних свого часу московськими істориками, виглядають просто кумедно на тлі офіційних історій періоду Другої світової, створених на Заході, де відповідні праці в різних країнах складаються із від близько шістдесяти до понад дев'яноста томів.

Тобто сьогодні перед вітчизняними істориками стоїть надскладне завдання: не лише подати повний фактаж подій періоду війни, а й підійти до вивчення проблем з урахуванням найсучасніших методологічних досягнень історичної науки плюс створити цілісну концепцію українського бачення цього гігантського катаклізму. На останньому пункті хотілося б особливо загострити увагу. Річ у тім, що сучасній українській історичній науці бракує логічності в описі подій часів Другої світової війни, ба більше, війна випадає за логічні рамки всієї української історії новітньої доби. Якщо взяти будь-який підручник з історії для середньої школи чи для вищого навчального закладу, ми там неодмінно прочитаємо дивні речі, що, на нашу думку, абсолютно позбавлені логіки. Якщо в розділі про національно-визвольну боротьбу 1917–1920 років позитивними історичними персонажами є люди, що їх ототожнюють з відстоюванням української незалежності, на противагу силам, які цю незалежність намагаються ліквідувати, то в розділі про Другу світову вчорашні негідники з радянських каральних органів постають «відважними чекістами», Червона армія стає «рідною визволителькою», а колишні старшини армії УНР – «гітлерівськими колаборантами» і «запроданцями-поліцаями».

Далі ще цікавіше: борцями за свободу нашого народу в сучасних працях українських істориків є не тільки українські повстанці, а й червоні партизани (вони, як відомо, між собою не дуже мирилися, вочевидь тому, що мали діаметрально протилежні уявлення про свободу, за яку боролися). Картина вимальовується доволі абсурдна. Головна причина такого алогізму – відсутність історичної концепції та критеріїв оцінювання подій і явищ. Якщо в розділі про боротьбу 1917–1920 років найвищою цінністю подано

українську державність, а всіх історичних осіб та їхні дії оцінено відповідно до їхнього ставлення до питання державности українського народу, то в розділі про Другу світову війну таку логіку оцінки подій втрачено, через що руйнується вся чітка концепція нашої новітньої історії. Характеристика перемоги ССРСР у війні як перемоги українського народу закреслює всі оцінки, дані режиму на попередніх сторінках будь-якого підручника. Тобто виходить, що українці в Другій світовій війні захищали насильницьке насадження більшовизму, штучні голоди, репресії, депортації тощо.

Так буде доти, доки центральним моментом у наших оцінках подій війни не стане питання боротьби за українську державність. Тільки тоді логіку нашої національної історії буде відновлено: всі дії, спрямовані на здобуття самостійности, буде подано як позитивні (при цьому не слід замовчувати помилки та прорахунки, що, безперечно, мали місце), відтак усе, що меті незалежности суперечило, буде розглянуто винятково у негативному контексті. Нарешті час визнати, як це не важко зробити, що колаборація (вимушена або добровільна) зі сталінським ССРСР у роки Другої світової війни є не кращою за колаборацію з гітлерівською Німеччиною. Обидві імперії і в теорії, і на практиці здійснювали щодо українців геноцидні дії. Демонізувати одних колаборантів, а натомість глорифікувати інших є неприпустимою помилкою, «первородним гріхом» сучасної української історіографії. Те, що з німецькими нацистами у військовій сфері співпрацювали сотні тисяч, а з російськими комуністами – мільйони українців (хоча в обох випадках це співробітництво було дуже часто вимушене), не робить одних кращими від інших, не надає одним статусу «наших», а іншим – статусу «чужих».

Центральною подією Другої світової для українців лишається німецько-радянська війна червня 1941 – травня 1945 років. У сприйнятті більшості наших обивателів вона, власне, і є Другою світовою війною. З огляду на важливість цього гігантського збройного конфлікту, що став визначальним фактором формування колективної пам'яті українців про Другу світову війну, українським історикам і політикам вкрай необхідно домовитися про термінологію. На жаль, автоматичне перенесення більшості визначень і формулювань із доби «розвиненого соціалізму» до сьогодення лише ускладнює цілу низку проблем, пов'язаних із висвітленням подій Другої світової війни в Україні, а окремі з тих проблем просто заганяє до глухого кута.

На жаль, для більшості українських дослідників визначення «Велика Вітчизняна війна» є природним, і дискусії навколо нього часто сприймають як проблему дефініції, а то й просто як спробу когось із колег «виділитися», ще раз нагадати про себе якимись епатажними висловлюваннями. На нашу думку, подібний погляд є цілком хибним. Об'єктом наукових дискусій можуть бути варіанти назв конфлікту між гітлерівською Німеччиною та сталінським ССРСР на кшталт: «радянсько-німецька», «німецько-радянська», «нацистсько-радянська», «німецько-російська» війна тощо. Натомість назва «Велика Вітчизняна» – це не наукове визначення події, а

винятково ідеологічна формула, покликана додатково сакралізувати війну, посилити міт про захист «єдиної Вітчизни» «єдиним советським» народом. По суті, міт про «Велику Вітчизняну війну» – це один із фундаментальних націєтворчих мітів комуністичної епохи, покликаний цементувати «нову історичну спільність – советський народ». Більше того, міт «Вітчизняної війни» є останнім мостом, що досі на підсвідомому рівні «духовно пов'язує» те, що більшовики намагалися переплавити у єдину політичну націю. Після війни незабуті «спільні переживання» і «величні подвиги» комуністичний режим використав для плекання советського патріотизму, гордості за могутню державу та скріплення почуттів єдності. Культ «Великої Вітчизняної війни» став новою об'єднавчою силою, що доповнювала і своєю емоційністю перевершувала культ «Жовтневої революції». З часом новий міт увійшов до наукової літератури та шкільних підручників і був утілений у державному святі «Дня Перемоги». Після падіння диктатури компартії і повалення «імперії зла» обидва згадані вище міти були значно послаблені, але збереглися в Росії та деяких інших постсоветських державах. В Україні «Жовтнева революція» помалу втрачала своє почесне місце і, врешті-решт, на початку 2000 року була цілковито викреслена з календаря державних свят. Інша доля чекала на «Велику Вітчизняну війну», що її історію не перестали вивчати українські школярі. А українська держава продовжує урочисто святкувати 9 травня «День Перемоги» – кульмінаційний акт «визволення» у «Великій Вітчизняній війні».

Сьогодні вже очевидна штучність міту про «Велику Вітчизняну війну», культивованого на українському ґрунті. Всі намагання поетапно його «українізувати» виглядають недолуго, а відтак зазнають фіяска. Спроба змінити міт про війну «За Родіну, за Сталіна!» на міт про «захист права на життя і рідних хат та родин» розпадається під тиском історичних фактів. Основна маса українців, яких мобілізували до Червоної армії, усвідомлювала, що цим вона не захистить своїх родин від знущань у радянському тилу, колгоспного рабства, вивозів до Сибіру тощо. 1941 року українці масово здавалися в полон, не бажаючи захищати ненависну владу, а в 1943–1945 роках вони йшли до армії за мобілізацією і не здавалися до полону винятково через втрату віри в німецьку справедливість, у можливість перемоги над комуністичною імперією та боязнь репресій. Поставлені у безвихідне становище – померти на передовій, бути вбитим сталінськими злочинцями або сконати в німецькому полоні, – мільйони синів і дочок української землі йшли на бій із відвагою приречених на смерть гладіаторів, які віддавали останній салют своєму імператорові. Ті ж люди, хто вважав себе російсько-советськими громадянами, в роки війни (незалежно від того, в якій республіці ССРСР жили) досі залишаються вірними своїй покійній «родіне», і спроби нав'язати їм думку про те, що вони воювали за Україну, викликає в таких людей (наших, на жаль, співгромадян) неприховане роздратування.

Нині очевидно, що проблема назви війни між Німеччиною та ССРСР є не питанням герметичної внутрішньонаукової навколотермінологічної дискусії, а важливою суспільною проблемою. Її вагомість посилюється ще й тим, що міт про «Велику Вітчизняну» був у Советському Союзі мітом націєтворчим і консолідаційним, а намагання його реконструювати – абсолютно непродуктивними й шкідливими, позаяк вони консервують в українцях потужні залишки советської ідентичності.

Останнім моментом, на якому хотів би акцентувати увагу читачів у контексті проблеми долі України в Другій світовій війні, є питання, пов'язане з визначенням себе в ролі переможців. Чи правомірно сучасна Україна зараховує себе до числа держав-переможців, чи мав український народ у роки війни здобутки, що дозволяють вважати його народом-переможцем? Це запитання, відповісти на які можна, виходячи з оцінки здобутків і втрат нашого народу в останній світовій війні.

Почнемо з того, що Україна зазнала колосальних людських і матеріальних втрат. Війна для України була демографічною катастрофою (другою після геноцидного голоду 1932–1933 років). За найскромнішими підрахунками, 10 млн осіб, або кожен четвертий мешканець краю, загинули в роки Другої світової війни (окремі дослідники подають цифру в 17 млн загиблих і померлих від хвороб та голоду); третину всіх національних багатств України було знищено або вивезено до Росії чи Німеччини; до Райху було забрано 2,5 млн українських робітників, а до Сибіру за роки війни заслано 1,5 млн українських арештантів і спецпоселенців; повністю зруйновано 714 міст і містечок; більше 2 тисяч сіл згоріли внаслідок бойових дій, німецьких або советських репресій проти мирного населення. З такими втратами навіть перемогу можна назвати хіба що пірровою.

Однак погляньмо, що ж здобули ми як «переможці» у війні. По-перше, «куцу соборність» під сталінським наглядом, якою народу-«переможцю» не повернули всіх історичних земель (тоді як росіяни «розжилися» навіть Пруссією!), а представників цього «переможного» народу виселяли і переселяли, куди тільки хотілося кремлівському деспоту, лише для того, щоб «підірвати» советські кордони. По-друге, формальне місце в ООН для дублювання московських ініціатив і «правильного» голосування. По-третє, «потішні» міністерства закордонних справ і оборони, що їх невдовзі ліквідували «за ненадобністю». По-четверте, повоєнний голод, що забрав життя ще мільйона українських селян. По-п'яте, жорстоку пацифікацію Західної України, що призвела до загибелі й депортації понад 300 тисяч українців. По-шосте, повторну індустріалізацію українських міст із відповідним завезенням «кваліфікованих робітників та інженерів» із «братніх республік». По-сьоме, продовження колгоспного знуцання над селянством. По-восьме, знищення греко-католицької та автокефальної православної церков на території України й колосальний духовний занепад. По-дев'яте, чергове ідеологічне «загнуздання» української інтелігенції. Як

бачимо, здобутки нашої «перемоги» не адекватні жертвам, принесеним на її вівтар.

Підводячи підсумки, зазначимо, що проблема оцінки долі України та українців у Другій світовій війні, на жаль, ще дуже далека від свого вирішення. Мітологізація, казенщина, формалізм у підходах до всього, пов'язаного з воєнною добою, існують і досі. Справедливі характеристики, україноцентричні підходи до вибору критеріїв оцінювання подій Другої світової війни з величезними труднощами торують собі дорогу крізь «мінні поля» стереотипів і «викривлені дзеркала» людської свідомості. Відтак руйнація старих, смертоносних для України, мітів лишається проблемою недалекого майбутнього, коли, сподіваємося, буде створено нову концепцію історії України періоду Другої світової війни, концепцію, що стане пам'ятником мільйонам наших співвітчизників – жертвам чужої геополітичної гри, які віддали своє життя за чужі інтереси.

Як це не прикро констатувати, але Україна в Другій світовій війні, як і в Першій, не змогла вибороти свою незалежність і залишилася полем битви ворожих імперіялістичних сил. Попри колосальні зусилля революціонерів-націоналістів, геополітичні обставини перекреслювали всі намагання створити незалежну українську державу. Тотальний характер війни, протиборство гігантських тоталітарних режимів спричинили нечуване виснаження українського народу, що значною мірою підірвало його державотворчий потенціал. Отже, не бравурні свята «перемоги», не паради і частування ветеранів алкоголем, а глибоке переосмислення подій шістдесятилітньої давнини та відверті висновки з пережитого – це справді те, чого потребує нове українське суспільство.

Йоган Дітч, науковий співробітник Університету Лунд (Швеція), автор книжки *«Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture»* [Надаючи сенс стражданню. Голокост і Голодомор в українській історичній культурі, 2006] (johan.dietsch@slav.lu.se)

Друга світова війна більше за будь-яку іншу подію модерної історії визначила сучасну Україну як політичне і географічне поняття. Радянське «возз'єднання» втілило у життя давню мрію українських націоналістів про державну єдність усіх українських земель, але не запевнило їм національного уряду. Цього разу не повторилася історія Першої світової війни, коли виснаження та розпад імперій уможливили постання суверенної української держави. Навпаки, Українська Радянська Соціалістична Республіка виявилася дуже далекою від націоналістичних мрій, що з них лишилися самі спогади про національну боротьбу проти Червоної армії та німців. Утім, далеко не всі поділяли націоналістичну візію війни. Чимало з тих, хто раніше почувався віктимізованим радянською владою (передусім селяни), нині інтегрувалися до тріумфального епосу, вже не як символи відсталості, а як герої.

Унаслідок війни в Україні постали два відмінні наративи про епічну боротьбу. В націоналістичній версії вивисується боротьба ОУН-УПА проти Німеччини та Радянського Союзу як змагання за свободу і національне самовизначення. У радянській версії Велика Вітчизняна війна також постає як війна за визволення, але в радянській соціалістичній формі. Насправді два наративи війни вельми подібні у тому, що зображають її як боротьбу за визволення (щоправда, в різному сенсі) й наголошують на боротьбі «людей» – чи то радянських громадян, чи то етнічних українців. На цьому подібності вичерпуються і починається взаємне заперечення. Переписування історії Великої Вітчизняної війни, що пасувала би Україні ХХІ століття, є складним і, як зауважив Юрій Шаповал, комплексним науковим і політичним викликом для пострадянського суспільства. Водночас це багатогранне питання знаходить дуже прямолінійні вирази: згадаю лише, як восени 2005 року і на День Перемоги наступного року ветерани УПА і Червоної армії зустрілися на вулицях Києва, а 2007 року вандали понівечили пам'ятник Бандері у Львові. Друга світова війна та її Великий Вітчизняний складник справді залишаються живою історією.

Для частини українців героями є ті, хто воював проти Червоної армії. Те, що вони також воювали разом з нацистами, такі люди вважають виявом необхідності того часу або значною мірою випадковістю. Для ветеранів Червоної армії, навпаки, ніщо не дорівнюється з погляду слави і пошани до перемоги над німецькими «фашистами». Під час проведення святкувань річниць війни, у дебатах про політику пам'ятників, обговоренні теми воєнних злочинів герої однієї війни стають воєнними злочинцями іншої війни. Кожна з цих тем провокує протистояння сторін, і це натягує тонкі ниті, що творять певну подобу спільної громадянської ідентичності мешканців сучасної України.

Роман Сербин належить до тих, хто доводить, що концепт «Великої Вітчизняної війни» заважає єдності українців, які брали участь у війні у різних військових формуваннях: Червоній армії, УПА, дивізії «Галичина». Інші вважають, що термін «Вітчизняна» неправильний, бо війна не велася в інтересах українців. Українці у лавах Червоної армії помирали за чужу справу, і чимало з них взагалі не мали вибору, бо їх було забрано до війська примусом. Відповідно, є спроби довести, що історія війни має бути історією українців, а не просто історією війни. Спільною метою стає пошук національної ідеології, що допоможе консолідувати націю, тобто використання історії задля проекту націєтворення.

Відповідаючи на такі заклики, Шаповал критикував українську історіографію за переважання у ній ретрогресивних наративів, що ідеалізують та мітологізують Другу світову війну. Він натомість накреслив інтерпретацію, що її можна назвати «передусім націоналістичною»: згідно з нею, проголошена 30 червня 1941 року Ярославом Стецьком українська незалежність постає не як акт, учинений колаборантами німців, але як відображення погля-

дів тогочасного українського суспільства. Навіть більше, за таким підходом під час війни Україна пережила не один, а два «Голокості». Першим був геноцид євреїв, другим – систематичне винищення слов'янського населення. Загалом беручи, цей наратив панував в українських шкільних підручниках понад десять років. У вельми суперечливій схемі цих підручників сучасну незалежну Україну зображено як одного з переможців у війні (у складі Радянського Союзу) і водночас як жертву притлумлених незалежницьких прагнень. Часто при цьому також немає жодної згадки про участь українців у лавах Червоної армії. Цього штибу наративи не лише двозначні, а й такі, що збивають з пантелику. І, можливо, це одна з причин того, що День Перемоги дотепер є одним із найпопулярніших в Україні свят, адже наратив Великої Вітчизняної війни пропонує стабільну історію із прозорими висновками.

Результати опитувань, проведених Центром Разумкова, свідчать, що 86% респондентів схильні відзначати День Перемоги, і лише 10% – ні. 60% опитаних назвали 9 травня Днем Перемоги над нацистською Німеччиною, а 51% вважали, що перемогу здобув Радянський Союз.

Хоч би як дехто не винуватив офіційну пропаганду і міти, що їх намагався увічнити вже відсутній нині режим, значна частина населення надалі сприймає це бачення і вперто відмовляється змінити своє ставлення до війни. В цьому полягає головна проблема, пов'язана з Великою Вітчизняною війною. Попри те, що за радянських часів не було проведено достовірних досліджень ставлення до Дня Перемоги, скидається на те, що українська академічна та політична спільноти майже не досягли успіху в створенні діалогічнішого і неоднозначнішого наративу Другої світової війни в Україні.

Як я вже стисло зазначав вище, багато авторів наголошують, що Велика Вітчизняна війна насправді зовсім не була вітчизняною. Така позиція, звісно ж, передбачає, що справді патріотичним чином була боротьба ОУН-УПА, справжніми борцями за волю – українські герої, які тепер стали жертвами, тоді як так званих радянських героїв нині зображають як лиходіїв і злочинців. У простій чорно-білій радянській дихотомії героя і лиходія поміняли місцями. Однак історія війни досі міцно закорінена у патріотичному наративі.

Видається, що українська влада, інтелектуали та багато істориків не-свідомо наслідують стилістику вихваляння, вшанування і наративи Великої Вітчизняної війни, коли говорять про «національну» боротьбу тих часів. Відхід від патріотичного наративу виявився вельми проблематичним, Олена Теліга стала ніби сучасною Зоєю Космодем'янською, хоча й обстоювала іншу ідеологію. Націоналістичний герой, який бореться за національну свободу, без зусиль зайняв місце героя соціалістичного – теж борця за волю, лише інакше. А втім, вони напрочуд подібні, адже створені з однією виховною метою. Очевидно, що «героїчний патос» залишився популярним

серед авторів підручників і школярів, оскільки це досі важлива тема навчальних посібників й учнівських робіт.

Зведення пам'ятника Степанові Бандері, меморіалів УПА чи посмертне нагородження Романа Шухевича званням «Герой України», всупереч сподіванням ефективно протидіяти мітові Великої Вітчизняної, просто породили моторошне дзеркальне відображення. Один міт вітчизняної війни хотіли доповнити або заступити іншим. Результатом стала не більш неоднозначна чи діалогічна версія війни, а перетворення міту Великої Вітчизняної на такий, що відповідав би українським національним потребам. Як видно у перспективі, атрибути і підходи радянської версії історики, журналісти, політики та інтелектуали перенесли на українську боротьбу часів війни, і в результаті в українській історичній традиції з'явилися дві вітчизняні війни.

Змагатися у боротьбі між двома патріотичними версіями для українського націоналістичного тлумачення війни – справа безнадійна. І не лише через те, що радянський міт існував майже п'ятдесят років, а український активно пригнічували, а радше тому, що зміст Великої Вітчизняної війни був загалом неетнічним, а отже, привабливим для більшої частини української спільноти. Хоча міт радянської війни має певні етнічні складові, загалом він стосується громадянської історії. Ба більше, у Великій Вітчизняній Україна і багато українців опинилися на боці переможців, на противагу переможеним в українському націоналістичному наративі. Переводити Велику Вітчизняну війну в українську націоналістичну версію, сподіваючися, що вона виконуватиме там таку саму інтегративну функцію, яку міт війни відігравав у Радянському Союзі, є безнадійною справою.

Історики, політики, журналісти та інші інтелектуали в Україні мають навчитися відкидати старі інтерпретації минулого, замість обертати їх на протилежне, й уникати великих наративів як соціалістичної, так і націоналістичної спрямованості. Журналіст газети «Україна молода» 1999 року намагався з'ясувати, яке саме свято святкують щороку 9 травня, і дійшов висновку, що коли в Україні відзначають День Перемоги у війні, то «на Заході» відзначають кінець війни. Замість бути днем пам'яті, він став днем ненависти, – підсумовує журналіст.

Вочевидь, потрібна нова громадянська історія Другої світової війни в Україні, наратив, що зможе охопити і Велику Вітчизняну війну, і досвід українського націоналізму. Така історія мала би зосередитися на війні *в* Україні, а не *проти* українців чи *між* ними. Багато дослідників досі практикують написання національної історії або історії української нації. Захоплені національним проектом, вони свідомо нехтують чи просто несвідомо відкидають багато складників і досвідів війни. Етнічна націоналізація історіографії й історичної культури виявилася небезпечною у короткочасовій перспективі, особливо у Східній та Центральній Європі, часто нічого не вартою у перспективі довготривалій. Що ще важливіше,

пристрасна етнізація історії породжує дивні несумісності: відзначений численними нагородами герой війни маршал Радянського Союзу Клімент Ворошилов/Климент Ворошилов народився на території сучасної України; Леонід Брежнєв, якого рідко зображають як українця, мав матір-українку і до 1952 року в рядку про національність писав «українська»; водночас поетка-націоналістка Олена Теліга, уроджена Єлена Шовгенєва, походила з російської родини з Петербурга.

Одним зі способів подолати етнізацію й конфронтацію між двома наративами війни видається, як уже зазначено, перенесення уваги на війну на території України і дослідження всіх угруповань, що воювали між собою. Ще один спосіб – перейти від макро- до мікроаналізу – пропонує Олександр Лисенко.

Проте я, на відміну від Лисенка, не вважаю, що подолання конфлікту довкола Другої світової війни – це завдання лише істориків. Політичному істеблїшменту та іншим інтелектуалам також варто виявити інтерес до створення громадянської історії війни в Україні. Написання такої історії дозволить подолати як комуністичний, так і націоналістичний наративи і може забезпечити країну придатнішою історією, що поєднуватиме сучасні ворожі наративи.

FORUM:

The Second World War as a Challenge to Ukrainian Historiography

We invited our Forum participants to express their thoughts about the degree of success that Ukrainian scholars have had in forging new, more dialogic and more ambiguous visions of the Second World War; about possible approaches to the phenomenon of collaboration in the territories occupied by the Nazis; and, finally, about the place of Ukrainian discussions on the Second World War within a larger historiographical context, as well as the future of these debates.

Timothy Snyder (Yale University) states that the search for the meaning of the Second World War is not exactly the task of the historian. It is the task of historians to allow themselves to be surprised by the evidence of the past, and to make sense of that evidence for others. *Andrii Zayarniuk* (Winnipeg University) argues that Ukrainian historiography lacks an open discussion of the most morally unsettling aspects of the War, notably the Holocaust and the problem of its local perpetrators and accomplices. *Grzegorz Motyka* (Polish Academy of Sciences) writes about fears of many Ukrainian historians that the disclosure of truth about the war crimes may compromise the Ukrainian resistance movement. *Helinada Hrinchenko* (Vasyl Karazin Kharkiv University) talks about the importance of research on memory of the Second World War, which, in her opinion, has barely been done in Ukraine. *Karel C. Berkhoff* (Centre for Holocaust and Genocide Studies, Amsterdam), while noting some positive tendencies in the development of post-Soviet Ukrainian historiography points to the “intellectual timidity” of many studies. *Anatolii Rusnachenko* (Borys Hrinchenko Kyiv Pedagogical University) notes that in today’s Ukraine the problem of the treatment of the civilian population by the Red Army

and Soviet partisans remains a *de facto* taboo. *Omer Bartov* (Brown University) writes about the paradoxical complementarity of the Ukrainian Nationalist and Soviet narratives about the war in Ukraine, specifically in obfuscating the subject of the Holocaust of the Jews. In the author's opinion, a serious engagement with this problematic would only strengthen Ukrainians' sense of national identity. *Oleksandr Lysenko* (Institute of Ukrainian History, National Academy of Sciences, Kyiv) believes that historiography continues to be inhabited by myths about the "universal resistance" in the rear of the German army, as well as by the notions about the allegedly inimical xenophobia of Ukrainians. In the author's opinion, the Ukrainian historiography particularly lacks theoretical and methodological studies in history of the Second World War. *Andrzej Gill* (Institute for East-Central Europe, Lublin) notes how the model of the "Great Patriotic War" in contemporary Ukraine combines elements of Soviet and Ukrainian Nationalist narratives and regards as symptomatic a lack of interest of many Ukrainian historians in the problem of perception of Ukrainians' historical experience in other historiographies. (For example, attitudes of Poles towards the "re-unification of Ukrainian lands" in 1939, resultant from the Soviet-Nazi agreements). *Aleksandr Gogun* (Sankt-Petersburg) thinks that the lack of publications on certain subjects does not necessarily mean that they are "taboo." *Ivan Patrylyak* (Taras Shevchenko University, Kyiv) writes about the inability of Ukrainian historiography fully to break free from the stereotypes of the Soviet era. His emotionally-metaphorical text is a condensed statement of central theses of the Ukrainian nationalist version of the history of the Second World War. Finally, *Johann Dietsch* (Lund University, Sweden) believes that despite efforts of some historians and political elites, a considerable segment of Ukraine's population continues to adhere to the Soviet vision of the 'Great Patriotic War' and suggests that historians elaborate a new civic history of the Second World War in Ukraine, a narrative capable of encompassing both the Great Patriotic War and the Ukrainian nationalist experience.